

чну роль у поступі загальної фонетики, теоретичних розробок фонетичних проблем та напрямів і методики експериментальних фонетичних досліджень, у яких автору належить піонерство.

Курс порівняльної граматики індоєвропейських мов і санскриту у викладенні О. І. Томсона відвідував за часів студентства в ІНУ Й. М. Тронський — один з найвидатніших істориків античної літератури, автор академічного підручника з історії античної літератури, яким донині користуються студенти. У 1920 році його запросили до складання всеросійського зведеного каталога іноземної періодики.

Викладачі-класики ІНУ вели плідну методичну та дослідницьку роботу як у галузі викладання мови, так і в галузі обміну досвідом з колегами з інших навчальних закладів. Так, наприкінці 1911 року одеські вчені відвідали Санкт-Петербург і прийняли участь у роботі I Всеросійського з'їзду викладачів стародавніх мов, на якому крім Санкт-Петербурга і Москви, були представлені 269 фахівців із 125 міст. Одесу на форумі представляли Н. Г. Крихацький та С. Ц. Янушевський³⁴². У 1911 році до ІНУ надійшло запрошення на урочисті заходи з нагоди 75-річного ювілею Афіньського університету³⁴³. Святування співпало з проведенням XVI Міжнародного конгресу орієнталістів у Афінах. Історико-філологічний факультет ІНУ обрав делегатами на цей міжнародний науковий форум ординарних професорів кафедри класичної філології Б. В. Варнеке та С. Д. Пападімітріу.

На початку ХХ століття ІНУ очолював О. М. Деревницький — автор багатьох досліджень з етики, філософії та релігійних уявлень давніх часів. З квітня 1893 року він був обраний ординарним професором кафедри класичної філології. Студентам запам'яталися його курси «Історія грецького епосу», «Каллімах і його “Таблиці”», «Історія давньогрецького театру».

3.2. Еволюція історичної науки³⁴⁴

Другу половину ХІХ століття не даремно називають часом природознавства. І в Західній Європі, і в Російській імперії природознавчі науки переживали бурхливий розвиток, що зовні проявилось й у виникненні нових наук шляхом вичленування із старих дисциплін. Проте аналогічний процес відбувався і в гуманітарних науках. Гуманітарні науковці Росії, подібно до західноєвропейських, виходили на світовий рівень. Здебільшого це пояснювалося специфікою функціонування університетів Росії, які орієнтувались царською владою на розвиток в першу чергу гуманітарних дисциплін. Еволюція історичної науки в Новоросійському університеті демонструє приклад європейського шляху університетської науки в Російській імперії.

Історична наука в Одесі розвивалася насамперед в рамках діяльності кафедр історичного профілю історико-філологічного факультету ІНУ — російської історії, всесвітньої історії, церковної історії та теорії і історії витончених мистецтв. Значний внесок у здобутки одеської університетської історичної науки зробили представники кафедр, що в своїй назві мали визначення «історія»: історія російської мови і російської літератури, історія всесвітньої літератури, історія російського права, історія слов'янського законодавства.

Крім того, деякі викладачі інших кафедр, в першу чергу філологічного факультету, часто мали фахову історичну освіту, були пов'язані профілем роботи з історичною складовою своєї спеціальності і в сукупності сприяли розширенню професійного про-

³⁴² Кацман Н. Л. Латинский язык как общеобразовательный предмет обучения в России на протяжении века // Индоевропейское языкознание и классическая филология: XIV чтения памяти И. М. Тронского. — Ч. 2. — СПб., 2010. — С. 17–32.

³⁴³ Іваненко О. А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). — К., 2013.

³⁴⁴ Автор підрозділу О. Б. Дьомін.

сторю історичної науки. Не в останню чергу це пояснювалось тим, що друга половина XIX століття була часом професіоналізації історії, становлення її як окремої гуманітарної науки. Це забезпечило з самого початку існування університету розвиток практично усіх напрямів історичної науки.

На складність розвитку історичної науки в провінційному російському університеті вказує організаційно-структурна незавершеність університетської освіти ІНУ. Дві кафедри історичного профілю, але юридичного факультету — історії слов'янського законодавства та історії найважливіших іноземних законодавств — так і не розгорнули повномасштабну діяльність внаслідок відсутності відповідних кадрів у межах Російської імперії.

Русистика. Провідне місце серед усіх кафедр університету займала кафедра російської історії, зважаючи на місце кафедральної дисципліни серед гуманітарних наук. З моменту заснування ІНУ цю кафедру зайняв М. П. Смирнов³⁴⁵, який прийшов із Рішельєвського ліцею. Учень петербурзького професора М. Г. Устрялова успадкував від нього інтерес до історії Литовської держави й епохи Петра I та переніс до Одеси традиції вивчення «обласної» історії, або історії «землі», що походила від митрополита київського Євгенія (Є. Болховітінова) і московського професора С. М. Соловйова, одного з провідних російських істориків. В цьому руслі 1860 року він захистив магістерську дисертацію, присвячену історії Червоної, або ж Галицької, Русі до 1387 року³⁴⁶. В російській історіографії другої половини XIX — початку XX століття ця праця залишалася найповнішою історією Галицького князівства, що ґрунтувалась на широкій джерельній базі. Термін «Галицька Русь», винесений автором навіть у назву книжки, в історичній літературі XX століття витіснив попередню назву «Червона Русь» і стало закріпився в науці.

Політичними обставинами, подіями польського повстання 1863–1864 років здебільшого пояснюється вибір М. П. Смирновим проблематики його незаслужено забутої докторської дисертації «Ягайло-Яків-Владислав і перше з'єднання Литви з Польщею»³⁴⁷, захищеної в 1868 році. В ній учений, обґрунтовуючи право Росії на західні землі, різко критично оцінював польську та литовську політику кінця XIV століття. Головну увагу він приділив питанням відносин Литви з Орденем та Польщею, а внутрішні литовські події звів головним чином до боротьби окремих представників литовської правлячої династії за владу. Відтак процес об'єднання двох країн набув у М. П. Смирнова відверто персоніфікованого характеру. Разом з тим він визнавав позитивну роль народу в державотворчих змаганнях. Якраз боротьбою руської партії за зближення з Москвою автор пояснював збереження православної віри та руської шляхти, городян і селян в межах майбутньої Річі Посполитої і наступне приєднання цих територій до Росії. Фактично в своїх монографіях вчений постав як послідовник політичної історії та поборник державницького напрямку російської історіографії перехідної пори від романтизму до позитивізму.

Саме М. П. Смирнов заклав підвалини історичної русистики в ІНУ та на багато років визначив напрями її розвитку. Характерною рисою його викладацької діяльності було прагнення прищепити студентам потяг до роботи з історичними джерелами³⁴⁸. Разом із тим він виховував у слухачів усвідомлення необхідності показувати роль в історії не тільки монархів та видатних осіб, а й народних мас.

³⁴⁵ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 176–179; Попова Т. М., Самодурова В. В. Смирнов Михайло Павлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 138–140.

³⁴⁶ Смирнов М. П. Судьба Красной или Галицкой Руси до объединения их Польшей. — СПб., 1860.

³⁴⁷ Смирнов М. П. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. — Одесса, 1868.

³⁴⁸ Музичко О. Є. Професор М. П. Смирнов — перший дослідник середньовічної історії Східної Європи в Новоросійському університеті // Записки історичного факультету (ЗІФ). — Вип. 12. — Одеса, 2003. — С. 450–461; Гребцова І. С. Викладання російської історії в Новоросійському університеті // ЗІФ. — Одеса, 2005. — Вип. 16. — С. 343–344.

Наукову традицію першого університетського професора історичної русистики продовжив його учень по Рішельєвському лицю (і учень С. М. Соловйова) Г. І. Перетяткович³⁴⁹. Попри більш ніж тридцять років викладання в ІНУ, його науковий доробок обмежується двома дисертаційними монографіями та декількома іншими публікаціями. Основним предметом його робіт стала регіональна історія Поволжя XV–XVIII століття³⁵⁰. Фактично вперше в російській історіографії вчений започаткував термін «Поволжя», бо на той час навіть географи його не використовували. Незважаючи на те, що книжки написані під кутом зору апологетичного духу цивілізаційної політики Російської держави, автор вирішальним чинником просування росіян на схід вважав не урядові заходи, а народну, селянську колонізацію, що зводилась до заселення неосвоєних земель.

Праці Г. І. Перетятковича в російській історіографії вважалися класичними, їх визнавала вагомими і радянська історична наука; в сучасній науці з них починають дослідження Поволжя та історію східної колонізації Росії. Відомий російський та український історик заселення Слобожанщини Д. І. Багалій стверджував, що безпосередньо продовжив його напрацювання³⁵¹.

Розвиток регіонально-історичного напрямку науки в ІНУ продовжився з переходом до Одеси О. І. Маркевича (1880)³⁵². Він поєднав наукові традиції Києва (професори П. В. Павлов та І. В. Лашнюков) і Одеси (А. М. Богдановський, М. П. Смирнов, Ф. І. Лєнтович) і за 15 років роботи в ІНУ видав значну кількість робіт: 4 монографії, 16 значних і багато невеликих статей і заміток³⁵³. Але як «вихованець 1860-х років», «старий нігіліст» і «руйнівник авторитетів»³⁵⁴ він обрав власний шлях, починаючи з визначення теми. На противагу історії земель періоду феодальної роздробленості, але в плані їх подальшого розвитку, він зосередився на часах формування централізованої російської держави. Специфічним зв'язком між цими періодами виступило місництво (на думку С. М. Соловйова, воно виникло в Київській Русі), і тому еволюція даного інституту феодальної ієрархії, і ширше — зародження нових державних установ, стали предметом його довготривалої праці: магістерської та докторської дисертацій, низки публікацій, в тому числі монографій. За висновком сучасної дослідниці О. О. Синявської, історіографія ХХ століття повернулась до ідей одеського науковця³⁵⁵. Фактично О. І. Маркевич став першим російським дослідником, що спеціально вивчав місництво.

Понад двадцять років (1896–1919) представляв в ІНУ російську історію І. А. Линниченко³⁵⁶. Сюди він прийшов вже сформованим вченим-русистом і полоністом, маю-

³⁴⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 180–182; Линниченко И. А. Перетяткович Георгий Иванович. — Одесса, 1916; Шабанова А. М. Перетяткович Георгий Иванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 447–449.

³⁵⁰ Перетяткович Г. И. Поволжье в XV и XVI вв. Очерки из истории края и его колонизации. — М., 1877; його ж: Поволжье в XVII и начале XVIII вв. Очерки из истории края и его колонизации. — Одесса, 1882.

³⁵¹ Музычко А. Историк Георгий Иванович Перетяткович в научно-педагогической жизни Одессы конца XIX — начала XX в. // Юго-Запад. Одессика. — Вып. 10. — Одесса, 2010. — С. 201, 203–204.

³⁵² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 182–185; Попова Т. Н. Алексей Иванович Маркевич (заметки к биоисториографическому этюду) // Алексей Иванович Маркевич (1847–1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997. — С. 15–86; Синявська О. О. Историк Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. — Одеса, 2003; Попова Т. М. Маркевич Олексій Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 303–307; її ж: Историография в лицах. — С. 192–326.

³⁵³ Попова Т. Н. Историография в лицах. — С. 279–280.

³⁵⁴ Там само. — С. 198.

³⁵⁵ Маркевич А. И. История местничества в Московском государстве в XV–XVII вв. — Одесса, 1888; його ж: Григорий Карпович Котошихин и его сочинение о Московском государстве в половине XVII в. — Одесса, 1895; його ж: О местничестве. Исследование. — Ч. 1: Русская историография по отношению к местничеству. — К., 1897; Синявська О. О. Вказ. пр. — С. 54–62.

³⁵⁶ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 186–187; Мирошниченко В. О. Линниченко Иван Андрійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 229–234; Музычко О. Педагогічна діяльність І. Линниченка в Одесі наприкінці XIX — на початку ХХ ст.: етапи, особливості, значення // Юго-Запад. Одессика. — Вып. 4. — Одесса, 2007. — С. 167–190.

чи захищеними магістерську і докторську дисертації³⁵⁷. Спадкоємець київського і московського наукового напрямку «обласної» російської історії вдало поєднав їх з існуючими в Одесі традиціями вивчення регіоналістики. Невипадковою виглядає поява в назві його монографії 1894 року слідом за М. П. Смирновим визначення Русі «Галицька», нехай і в дужках. Визнанням заслуг вченого стало обрання його 1900 року членом-кореспондентом Краківської академії наук і 1913 року — членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук.

Проте в Одесі інтенсивність праці І. А. Линниченка в історичній русистиці знизилась. Це скоріше пояснюється не відривом від основних архівних фондів (від ІНУ він працював в архівах Львова, Познані, Кракова, Вроцлава, Відня, Берліна), а відсутністю нових джерел із середньовічної проблематики західноруської історії. Внаслідок цього його роботи з регіоналістики змістились з історії Галицької Русі до історії Новоросійського краю та усіх українських земель³⁵⁸. Крім того, в діяльності одеських русистів проявилася загальна тенденція до розвитку російської історичної науки, пов'язана зі зміною на рубежі століть проблематики наукових пошуків від політичної історії до економічної та соціальної.

Остаточну зміну наукових інтересів істориків ІНУ репрезентував Є. П. Трифільєв³⁵⁹, який прийшов сюди з Харківського університету в 1911 році. Сформувавшись як професійний історик в Харкові, захистивши в 1906 році магістерську дисертацію з історії селянства та кріпосного права в Російській імперії кінця XVIII століття, в Одесі він продовжив займатись історією Росії XVII–XIX століття. Закономірним виглядає звернення Є. П. Трифільєва до культурно-історичної тематики³⁶⁰.

Іншим показником змін в історичній русистиці, як і загалом в російській освіті та науці, в останнє десятиліття існування ІНУ став прихід учнів І. А. Линниченка на історико-філологічний факультет. Першим до числа приват-доцентів потрапив 1911 року А. В. Флоровський³⁶¹. Підготовлена ним магістерська дисертація «Склад законодавчої комісії 1767–1774 рр.», захищена в 1916 році в Москві, отримала Уваровську премію. Проте розгорнути широкі історичні дослідження йому зашкодила Громадянська війна та ліквідація університету.

Таким чином, розвиток історичної русистики в ІНУ мав певні особливості. Одеські науковці, відрізані від головних архівних центрів з матеріалами російської історії, неминуче шукали власних шляхів і знаходили їх в декількох напрямках. По-перше, у зв'язку з підвищеною увагою уряду до значення ІНУ у слов'янському світі та відповідним спрямуванням наукових досліджень у бік слов'янства русисти Одеси вивчали історію західних слов'ян. По-друге, всі ці дослідження вимагали тривалої праці в архівах столичних міст імперії, що не завжди могло реалізуватись на практиці. Звідси виникав потяг до «обласної історії», або регіоналістики.

Починаючи з М. П. Смирнова, одеські історики сповідували позитивістську методологію дослідження, спираючись на тверде підґрунтя архівних та друкованих джерел. До початку XX століття вони працювали в руслі політичної історії, і тільки два де-

³⁵⁷ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. — Ч. 1. — К., 1884; його ж: Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв. — М., 1894.

³⁵⁸ Линниченко И. А. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия отделения русского языка и словесности РАН. — Т. 9. — Вып. 1. — СПб., 1904; його ж: Патриархальные градоправители. — Одесса, 1916.

³⁵⁹ Новикова Л. В., Попова Т. М. Трифільєв Євген Парфенович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 271–274; Попова Т. Н. Из истории Новороссийского университета: Е. П. Трифільєв: к 140-летию со дня рождения (биоисториографический контур) // Проблемы славяноведения. — Вып. 9. — Брянск, 2007. — С. 42–62.

³⁶⁰ Трифільєв Е. П. Очерки из истории крепостного права в России. Царствование императора Павла I. — Харьков, 1904; його ж: Новые культурные течения в Московском государстве XVII века. — Одесса, 1913.

³⁶¹ Попова Т. М. Флоровський Антоній Васильович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 332–337; Попова Т. Н. Проблемы изучения интеллектуальной биографии А. В. Флоровского: к 125-летию со дня рождения // Проблемы славяноведения. — Вып. 11. — Брянск, 2009.

сятиліття нового століття висунули на перший план питання економічної, соціальної та етнокультурної історії. Проте молоді одеські історики, розробляючи нові напрями досліджень, залишались і в руслі традиційної для Одеси регіоналістики.

Історія давнього світу. Другою сферою розвитку історичної науки в Одесі стала всесвітня історія, яка набула характеру візитної картки одеських істориків і багато в чому визначала напрями та рівень історичних досліджень в ІНУ. Зважаючи на кадрову специфіку забезпечення кафедр російських університетів (обмежена кількість професорів на кафедрі, практика незаміщення кафедр тощо), усі підрозділи всесвітньої історії не могли бути рівномірно представлені науковими та викладацькими силами. На формування спектру наукового висвітлення усієї історичної науки впливала й тісна взаємозалежність філологічних та історичних дисциплін і певна європейська університетська традиція: розвиток і широке поширення класичних мов — грецької та латини. Отож кафедри класичних мов забезпечували наукові дослідження античних часів, в той час як викладачі новітніх іноземних мов не мали зв'язків із науковими студіями з історії нового та новітнього часу. Тому спрямованість наукових робіт здебільшого залежала від індивідуальних уподобань професора або приват-доцента. Крім того, викладачі кафедри всесвітньої історії повинні були читати усі її розділи — починаючи від історії стародавнього світу і закінчуючи історією XIX століття (тобто новітньою історією згідно тогочасного визначення). Проте найбільше значення програмою викладання приділялося історії середніх віків (це був дворічний курс). Подібна обставина значною мірою обумовила наукову спрямованість праць викладачів факультету.

«Кадровий голод» в університетах призвів до того, що багато відомих російських істориків і філологів працювали в Одесі недовго. Особливо часто перепліталися інтереси істориків і філологів як у викладанні античної історії, так і в її наукових дослідженнях. Так, В. І. Модестов³⁶² починав приват-доцентом кафедри римської філології ІНУ, потім працював у Казані, Києві, Петербурзі, а 1884 року знову зайняв кафедру в Одесі. Спеціаліст у галузі римської історії та літератури, він відомий дослідженнями про Тацита і книгою «Лекції з історії римської літератури», яка все ще залишається корисним посібником. Професор кафедри класичної філології О. В. Нікітський³⁶³, знавець грецьких написів, майбутній академік, під час перебування в Одесі випустив свою першу працю «Дельфійські епіграфічні етюди» (1894), засновану на власних дослідженнях в Греції, що стала подією світової епіграфіки.

Професор кафедри грецької філології Л. Ф. Воєводський³⁶⁴, представник культурно-історичного напрямку, звернувся до історії суспільної думки. Досліджуючи найдавніші міфологічні уявлення греків, він, дотримуючись домінуючої в той час солярної теорії, все ж виділився оригінальним підходом до пояснення сюжетів міфів. Про це свідчать роботи «Канібалізм в грецьких міфах» (1874), «Введення в міфологію Одиссеї» (1882) та ін. Римською історією, зокрема історією філософії Риму, займався приват-доцент О. Ф. Базінер, якому належить робота «Епікуреїзм і його ставлення до новітніх теорій природничих і філософських наук» (1889). На початку XX століття в Одесу переїхав і пов'язав з нею життя професор кафедри класичної філології Б. В. Варнеке³⁶⁵. Він написав понад півтора ста робіт з історії грецької та римської культури, причому головна і улюблена його тема — історія театру.

³⁶² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 292–296; Бондар Р. Д., Самойлов Ф. О. Модестов Василь Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 350–351.

³⁶³ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 300–301; Березін С. С., Ізбаш Т. О. Нікітський Олександр Васильович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 381–382.

³⁶⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 285–286; Березін С. С., Ізбаш Т. О. Воєводський Леопольд Францевич // ПОНУ. — Т. 2. — С. 265–267.

³⁶⁵ Немченко І. В. Варнеке Борис Васильович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 208–210.

Тільки наприкінці XIX століття в ІНУ з'явилися власне історики античної доби. Учень Ф. І. Успенського приват-доцент кафедри всесвітньої історії Ф. С. Режабек³⁶⁶ 1896 року захистив магістерську дисертацію на тему Маркоманських війн. З проблем історії Стародавньої Греції починав П. М. Біцилли³⁶⁷, однак поступово його інтереси переключилися на історію пізніших періодів, про що свідчили роботи «Тацит і римський імперіалізм» (1912) і «Падіння Римської імперії» (1915). Правознавцю К. О. Кузнецову³⁶⁸ належить публікація «Історія філософії права. Антична Греція. Від Гомера до Сократа» (1917) і доопрацьоване видання «Основні моменти в історії давньогрецької філософії права» (1918).

Медієвістика. Підвищення уваги до проблем історії Візантії і слов'янських країн призвело до певної диспропорції в розвитку в Одесі медієвістики (історії середніх віків Західної Європи). Історія західноєвропейських середніх віків, за винятком італійських колоній Причорномор'я, майже не розроблялася. Цей курс читав спочатку П. К. Брун, потім Ф. І. Успенський, В. К. Надлер, Р. Ю. Віппер, П. М. Ардашев, І. І. Іванов, Ф. С. Режабек та інші, чий науковий інтерес не збігалися з медієвістикою. Її становлення в Одесі пов'язане з ім'ям професора кафедри всесвітньої історії П. К. Бруна³⁶⁹, доктора філософії Єнського університету (Німеччина). З відкриттям ІНУ він почав викладати історію стародавнього Сходу та історію середніх віків. Вже в першому томі «Записок Новоросійського університету» з'явилася його публікація середньовічного джерела³⁷⁰.

Але головний внесок у розвиток медієвістики П. К. Брун здійснив у наступні роки розробками з історії італійської колонізації Кримського півострова³⁷¹. В доповідях і статтях він виклав історію появи генуезців у Чорному морі, їх проникнення у міста Криму, дослідив специфіку державного управління генуезьких поселень та характер їхніх відносин з татарами, турками та венеційцями. Окремо він зупинився на історії Судака (Сугдеї) до часу його захоплення турками. Його двотомник «Чорномор'я», виданий у 1879–1880 роках, отримав Уваровську премію.

Після П. К. Бруна історію середніх віків викладали вчені, що не займалися напряму західноєвропейською медієвістикою. Ті ж відомі спеціалісти з історії середніх віків, що з'являлися в Одесі, в силу різних причин працювали недовго і не створили в ІНУ наукової медієвістичної школи.

Лише на початку XX століття в університеті з'явилися саме медієвісти. Золоту медаль за твір з історії виникнення міста в Англії отримав І. М. Бондаренко, якого залишили в 1907 році на кафедрі всесвітньої історії³⁷². В 1908 році до університету прийшов з Петербурга учень Г. В. Форстена В. Е. Крусман³⁷³. Його книга «На зорі англійського гуманізму» (1916) була важливим внеском в російську медієвістику завдяки зверненню до практично невідомої в Росії тематики і зібраному матеріалу³⁷⁴.

³⁶⁶ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 206–207; Избаш-Гоцкан Т. О. Режабек Франц Станіславович (В'ячеславович) // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 318–319.

³⁶⁷ Попова Т. М. Біцилли Петро Михайлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 127–130.

³⁶⁸ Тахтарова Н. С. Кузнецов Костянтин Олексійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 173–174.

³⁶⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 188–197; Хмарський В. М., Дзиговський О. М. Брун Пилип Карлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 170–172.

³⁷⁰ Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. / пер. и прим. П. К. Бруна // ЗІНУ. — Т. 1. — Одесса, 1867. — С. I–V, 1–156.

³⁷¹ Брун Ф. К. О поселениях итальянских в Газарии. Топографические и исторические заметки // Труды Первого археологического съезда в Москве. — Т. 2. — М., 1871. — С. 365–403; його ж: Материалы для истории Сугдеи. — Одесса, 1871.

³⁷² Музичко О. Одеський історик Іван Бондаренко: науковець в лещатах громадськості // Юго-Запад. Одессика. — Вып. 9. — Одесса, 2010. — С. 128–150.

³⁷³ Попова Т. М., Немченко І. В. Крусман Олександр Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 171–172.

³⁷⁴ Немченко І. В. Научные изыскания В. Э. Крусмана в Одессе // Древнее Причерноморье. IV Чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. — Одесса, 1994. — С. 101–105; Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 474–486.

Невідомою фігурою в історії одеської медієвістики початку ХХ століття є професор богослов'я О. М. Клітін³⁷⁵. Його неопубліковані роботи з історії іоакімізму, історії італійського народного руху під керівництвом Дольчіно йшли в руслі наукових пошуків російських істориків того періоду. За ним до подібної тематики звернувся П. М. Біцилли, який раніше спеціалізувався з давньої історії. У книгах із медієвістики, виданих в Одесі в 1918–1919 роках, він поставив проблему категорій середньовічної культури, яка стала актуальною в європейській історіографії лише через десятиліття³⁷⁶. Цими роботами П. М. Біцилли зарекомендував себе не тільки як зрілий представник історико-культурницького напрямку в історіографії, але і як фундатор нових підходів, що тільки но почали розроблятися в європейській історичній науці.

Певний внесок у розвиток медієвістики зробили представники юридичного факультету, зокрема К. О. Кузнецов³⁷⁷.

Нова історія. Традиція вивчення історії нового часу (згідно з періодизацією того часу — XVI–XVIII століття) виникла ще в першій половині XIX століття. Становлення ж одеської школи новістів пов'язане з приходом в ІНУ 1867 року О. Г. Брікнера³⁷⁸, який здобув історичну освіту і ступінь доктора філософії в Німеччині. Серед курсів, які він читав в Одесі: «Енциклопедія і методологія історії», «Історія французької революції», новітня історія (до 1848), історія нової культури. В одеський період вийшла його книга «Війна Росії зі Швецією в 1790 р.»³⁷⁹, статті з загальної історії та методології історії. Але головною його спеціальністю залишалася російська історія, і він перейшов в 1871 році в Дерпт на відповідну кафедру.

Схильність О. Г. Брікнера до історії фінансів і господарства передалася його учням, і в першу чергу Г. Є. Афанасьєву³⁸⁰, який починав з дослідження історії реформ Тюрго. Він разом з учителем по праву може бути названий, нарівні з В. І. Гер'є і М. І. Кареевим, одним з засновників «російської школи» в галузі вивчення старого порядку і революції у Франції. В 1869 році його залишили при ІНУ для підготовки до професорського звання по кафедрі всесвітньої історії, на якій він певний час перебував приват-доцентом. В 1884 році він захистив магістерську дисертацію «Головні моменти міністерської діяльності Тюрго», а в 1992-му — докторську дисертацію «Умови хлібної торгівлі у Франції в кінці XVIII століття», що одержали визнання за кордоном, насамперед у Франції. Однак підозра в «неблагонадійності» і недобррозичливість з боку попечителя Одеського навчального округу не дозволили йому зайняти професорську посаду, зосередитись на науковій діяльності і належним чином забезпечити собі ім'я в історіографії та сталість кафедри всесвітньої історії в ІНУ.

Проте започаткована традиція вивчення епохи французької революції в ІНУ не перервалася. Її продовжили викладачі, що приїздили до Одеси з інших університетів Російської імперії. З 1877 по 1890 рік нову історію викладав випускник Московського університету, учень С. Є. Єшевського О. С. Трачевський³⁸¹. Захистивши в 1877 році док-

³⁷⁵ Аппатов С. О., Демин О. Б., Першина З. В. Исторические науки в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 479; Клітін Олександр Михайлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 65–66.

³⁷⁶ Бицилли П. М. Салимбене. Очерки итальянской жизни X в. — Одесса, 1916; його ж: Элементы средневековой культуры. — Одесса, 1919; Галчева Т. П. М. Бицилли — опыт возвращения // Бицилли П. М. Избранное: историко-культурологические работы. — Т. 1. — София, 1993; Каганович Б. С. Русские медиевисты первой половины XX века. — СПб., 2007. — С. 163–230; Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 327–452.

³⁷⁷ Тахтарова Н. С. Кузнецов Костянтин Олександрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 173–174.

³⁷⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 197–199; Самойлов Ф. О. Брікнер Олександр Густавович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 166–168.

³⁷⁹ Брикнер А. Г. Война России со Швецией в 1788–1790 гг. // ЖМНП. — 1869. — С. 344; його ж: Война со Швецией. — СПб., 1869.

³⁸⁰ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 204–206; Дьомін О. Б. Вивчення історії революцій XVI–XVIII століть в Одеському університеті // ЗІФ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 304–314.

³⁸¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 202–203; Дьомін О. Б. Трачевський Олександр Семенович //

торську дисертацію «Союз князів і німецька політика Катерини II, Фрідріха II, Йосипа II. 1780–1790 рр.» (Уваровська премія), він в одеський період опублікував статті про міжнародну політику епохи французької революції російською, німецькою та французькою мовами. Вчений одним з перших використав документи з російських архівів для висвітлення західноєвропейської історії.

Після від'їзду О. С. Трачевського професором всесвітньої історії й деканом факультету призначили професора В. К. Надлера³⁸² з Харкова. На той час він перестав займатися медієвістикою і переключився головним чином на новітню історію XIX століття, завершивши п'ятитомну працю «Олександр I та ідея Священного Союзу» (1888–1892). Попри свою тенденційність видання мало великий успіх у читачів. За тематикою воно відповідало проблематиці історії міжнародних відносин епохи французької революції. Працюючи в ІНУ, В. К. Надлер захопився історією півдня Російської імперії і написав ряд статей з історії Одеси кінця XVIII століття.

У 1894–1897 роках на кафедрі працював майбутній академік Р. Ю. Віппер³⁸³. Захистивши в 1894 році дисертацію «Церква і держава в Женеві XVI ст.», яка донині залишається в російській історіографії найбільш значною роботою з історії Женеви в епоху кальвінізму, він отримав разом зі ступенем магістра і ступінь доктора. В Одесі вчений відійшов від позитивізму, сприйнявши певні ідеї історико-культурного синтезу. В 1896 році він видав працю «Політичні теорії у Франції в епоху релігійних війн», де зазначив, що політичні ідеї повинні вивчати історики, бо політичні теорії є відлунням людських настроїв, уявлень, бажань і навколишньої дійсності. Але він зауважував, що, з іншого боку, не слід відкидати вплив явищ сучасності, які, трансформуючись через враження, сприяють виникненню тих чи інших оцінок.

Так само недовго (1898–1901) після зарубіжного наукового відрядження приватдоцентом університету був П. М. Ардашев. Але саме тут він завершив роботу над першим томом праці «Провінційна адміністрація у Франції в останню пору Старого порядку. 1774–1789»³⁸⁴, яка принесла йому міжнародне визнання та повну премію імені С. М. Соловйова, і захистив магістерську дисертацію.

Особливе місце серед представників історичної науки в Одесі належить Є. М. Щепкіну³⁸⁵, онукові видатного російського актора. Закінчивши Московський університет у професора В. І. Герье, він прийшов 1898 року в ІНУ, маючи за плечима і досвід викладацької роботи в Москві та Ніжині, і знайомство з європейською системою освіти³⁸⁶. Почавши займатися історією середніх віків, магістерську дисертацію він захистив по новій історії в 1902 році за темою «Російсько-австрійський союз під час Семирічної війни»³⁸⁷. Написана на основі матеріалів Віденського та Копенгагенського архівів робота містить багатий фактичний матеріал. Є. М. Щепкіна, одного з небагатьох російських істориків, запросили написати розділ «Росія за часів Олександра I та вторгнення 1812 р.» редактори дев'ятого тому «Кембриджської історії нового часу».

Таким чином, в Одесі другої половини XIX — початку XX століття з нової та новітньої історії працювали російські історики, що приїздили з інших університетів. Част-

ПОНУ. — Т. 4. — С. 260–262.

³⁸² Гончарук Т. Г., Новікова Л. В. Надлер Василь Карлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 367–370; їхня ж: Василь Карлович Надлер: к биографии историка // ЗІФ. — Одеса, 1997. — Вип. 4. — С. 145–150.

³⁸³ Сафронов В. Г. Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время. — М., 1976; Радзіховська О. О. Віппер Роберт Юрійович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 256–260; Кулачинський М. М. Дослідження Р. Ю. Віппера європейської суспільно-політичної думки XVI–XVII століття // ЗІФ. — Вип. 17. — Одеса, 2006. — С. 243–250.

³⁸⁴ Ардашев П. Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка (1774–1789). Провинциальные интенданты. — Т. 1. — СПб., 1900.

³⁸⁵ Максименко І. В., Попова Т. М. Щепкін Євген Миколайович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 454–458.

³⁸⁶ Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 453–474; Левченко В. Проблемы изучения интеллектуальной биографии Е. Н. Щепкина: к 150-летию со дня рождения и 90-летию со дня смерти // Юго-Запад. Одессика. — Вип. 9. — Одесса, 2010. — С. 151–162.

³⁸⁷ Щепкин Е. Н. Русско-Австрийский союз во время Семилетней войны 1746–1758: Исследование по данным Венского и Копенгагенского архивов. — СПб., 1902.

ково це можна пояснити відсутністю притоку на кафедру власних випускників та орієнтацією на філологічну, згідно з статутом 1884 року, а не історичну підготовку на історико-філологічному факультеті ІНУ. Та попри плинність кадрів практично всі викладачі працювали над питаннями історії Франції другої половини XVIII століття чи історії міжнародних відносин тієї ж пори. Це призвело до появи в ІНУ сталої традиції вивчення історії Французької революції кінця XVIII століття, що триває донині³⁸⁸.

Сходознавство. Як і в інших університетах Російської імперії, в ІНУ історія країн Азії та Африки, за виключенням історії Давнього Сходу, як окремий курс не викладалася. Отож, незважаючи на існування в стінах Рішельєвського ліцею Інституту східних мов, в ІНУ сходознавство як науковий напрям проявлялося епізодично. Перепоною на шляху розвитку сходознавства в університеті головним чином була відсутність знань східних мов. Викладачі використовували переклади східних авторів на європейські мови або брали повідомлення про події на Сході з європейських джерел. Тому до сходознавчих праць долучалися представники різних кафедр університету. Впродовж його існування ледь не найменше наукових історичних робіт були присвячені історії стародавнього сходу — дисципліни, з якої починалося навчання істориків. Фахівці з історії стародавнього Сходу лише епізодично працювали в Одесі. Так, майбутній академік, лінгвіст Д. М. Овсяннико-Куликовський³⁸⁹, який закінчив ІНУ, після навчання в Сорбонні повернувся до Одеси і викладав тут в 1882–1888 роках, захистив магістерську і докторську дисертації історичного спрямування з мовознавства. У працях він схилявся до історико-культурної проблематики, публікуючи в «Записках Новоросійського університету» статті з історії Стародавньої Індії ведичної епохи, історії культурів і релігійних уявлень Давнього Сходу³⁹⁰.

Трагічно склалася доля молодого талановитого єгиптолога О. Л. Коцейовського³⁹¹, учня найбільш відомого російського сходознавця Б. О. Тураєва, який працював в університеті приват-доцентом з 1915 року. В 1919 році, повертаючись з Харкова до Одеси після захисту магістерської дисертації про тексти пірамід, він захворів на тиф і помер на станції Знаменка. Проте написана ним робота зіграла важливу роль у розвитку єгиптології і зберігає своє значення донині.

Найбільше орієнталістичних публікацій належать професору П. К. Бруну. В 1867 році з'явилася «Про дипломатичні відносини єгипетського султана Бібарса із золотоординським ханом Берке»³⁹², яка містила переклад частини твору Картмера «Історія мамлюкських султанів Єгипту». Ця робота невелика за обсягом, але авторські коментарі до тексту дозволили вченому висловити свою позицію стосовно походження мамлюкських султанів та їхніх контактів з монголами. Заслугою П. К. Бруна перед вітчизняним сходознавством стало введення в широкий науковий обіг «Книги мандрів» турецького мандрівника XVII століття Евлії Челебі. Цей текст представлений уривками в двох публікаціях: «Невдала осада Азову турками в 1841 році та зайняття ними фортеці після залишення оної козаками» (1872) та «Мандрівка турецького туриста впродовж східного узбережжя Чорного моря» (1875).

³⁸⁸ Дьомін О. Б. Вивчення історії революцій XVI–XVIII століть в Одеському університеті // ЗІФ. — Вип 16. — Одеса, 2005. — С. 304–314.

³⁸⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 277–279; Левченко В. В. Овсяннико-Куликовський Дмитро Миколайович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 265–268.

³⁹⁰ Овсяннико-Куликовский Д. Н. Зачатки философского сознания у древних индусов // Русское богатство. — 1984; його ж: К вопросу о «быке» в религиозных представлениях древнего Востока. — Одесса, 1985; його ж: К истории культа огня у индусов в эпоху вед. — Одесса, 1987.

³⁹¹ Урсу Д. П. З історії сходознавства на Півдні України // Східний Світ. — К., 1994. — № 1–2. — С. 141–142; Музичко О. Є., Урсу Д. П. Коцейовський Олександр Леопольдович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 184–186.

³⁹² Брун Ф. К. О дипломатических сношениях египетского султана Бибарса с золотоординским ханом Берке // ЗИООИД. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 612–622.

Крім турецької проблематики інші сходознавчі питання з'являлись дуже рідко. Так, лекція професора богослов'я О. М. Кудрявцева³⁹³ «Мухаммеданська релігія в її положенні, сутності і відношенні до релігії християнської», на думку харківського історика С. І. Лимана, відобразила суспільну цікавість до історії ісламу у зв'язку з повстанням південних слов'ян на Балканах.

Не залишився осторонь сходознавчих шукань й Ф. І. Успенський. Він опублікував статтю «Мелік Газі і Дзул-Нун Данішменді». Автор, не полишаючи візантійське поле, розглянув місце та роль одної з династій мусульманських правителів Малої Азії — Данішменедів. Спираючись на різноманітний джерельний матеріал, Ф. І. Успенський доповнив попередні напрацювання щодо планів Мелік Газі захопити Візантію і стати лідером передньоазійського світу. Крім того, стаття містила генеалогічні та нумізматичні частини, засвідчивши розвиток цих допоміжних історичних наук в ІНУ в контексті вивчення всесвітньої історії.

Таким чином, сходознавча наука виявилася похідною від місцевих та політичних інтересів російського уряду та одеської громади. Внаслідок цього переважала турецька проблематика середньовіччя, але її розвитку заважала відсутність сходознавчої підготовки викладачів університету.

Славістика. Надзвичайне значення в російських гуманітарних науках мало слов'янознавство. З нього починалося наукове вивчення в українських землях всесвітньої історії. Інтерес до славістики, зацікавленість в її всебічному розвитку в ІНУ визначалася ще й урядовим підходом до створення університету на кордоні південнослов'янського світу. У Санкт-Петербурзі вважали, що місія ІНУ полягала у створенні атмосфери довіри балканських слов'ян до північного сусіда, залучення їх до зовнішньої політики Росії. Відкриваючи університет як навчальний та науковий осередок, спрямований в тому числі й на задоволення освітніх потреб південних слов'ян, підготовки наукових кадрів для країн Балканського півострова, зростання російсько-південнослов'янського зближення, в російській столиці усвідомлювали брак кадрів для виконання цього завдання. Тому в 1860 — початку 1970-х років в університет запрошували викладачів, що мали будь-який доробок у вивченні слов'янських народів. Крім того, на ці посади підбирали молодь, яка виявляла намір працювати у царині славістики, підтримували бажання викладачів різних спеціальностей виконувати наукові роботи зі слов'янської проблематики. Це сприяло тому, що ІНУ сформувався як один з провідних центрів славістики в Російській імперії, зокрема центр вивчення історії південного та західного слов'янства, який об'єднував істориків, філологів, юристів. Діяльність університетських науковців Одеси чимало сприяла розвитку історичної славістики.

Одним з визначальних моментів у розвитку одеської історичної славістики стало запрошення до ІНУ одного з перших російських професійних славістів, колишнього професора Імператорського Казанського університету, члена-кореспондента Імператорської Академії наук В. І. Григоровича³⁹⁴. Поява в університеті одного із фундаторів російського слов'янознавства виглядає зовсім не випадковим збігом обставин та пояснюється насамперед його науковим авторитетом. Влаштуваючись до ІНУ, він уявляв Одесу як можливе зосередження слов'янознавчих, візантинознавчих та балканських досліджень. Проте одеське суспільство не бачило серйозної потреби в розгортанні фундаментальних славістичних робіт, і багато розробок В. І. Григоровича залишилися нездійсненими. В одеській період він продовжив історичні дослідження, розпочаті ще в Казані у другій половині 1850-х років. Роботи, написа-

³⁹³ Бевзюк Н. П. Кудрявцев Олександр Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 171–172.

³⁹⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 229–251; Смольська А. К., Дьомін О. Б., Самойлов Ф. О. Григорович Віктор Іванович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 349–353.

ні ним в Одесі, його учні і наступники видали тільки 1916 року у «Зібранні творів В. І. Григоровича»³⁹⁵, де представлено 27 публікацій вченого. Їх можна умовно класифікувати наступним чином: за фахом — історичних 16, філологічних 0, краєзнавчих 5, археологічних 6; за жанром — наукових статей 8, промов 5, доповідей 2, звітів 10, газетних статей 2. Болгарам присвячено 4 роботи, сербам — 2, грекам — 1, загалом південним слов'янам — 3.

Тобто з переїздом до Одеси змінюється тематика публікацій В. І. Григоровича: по-перше, практично відсутні філологічні роботи; по-друге, з'явилися сюжети, пов'язані з місцевою проблематикою, що стало втіленням його ідеї об'єднання слов'янознавчих, візантинознавчих та балканських досліджень; по-третє, історичні роботи представлені декількома історичними дисциплінами — візантинознавством, історією південних слов'ян, краєзнавством, археологією³⁹⁶.

Як професор кафедри слов'янської філології, він поряд із філологічними дисциплінами, читав курс «Слов'янські старожитності», що охоплював загальні питання історії південних та західних слов'ян. У виданому у Варшаві після смерті вченого літографованому курсі «Слов'янські старожитності» уся історія слов'ян охоплювала час від VII до XIV століття³⁹⁷. До кола проблем, що вивчалися в курсі, входили окрім питань політичної історії питання релігії слов'ян, етногенезу, державного будівництва, деякі аспекти правових та економічних відносин і — на відміну від попередників — питання слов'янського побуту, народних звичок тощо. Певним хронологічним продовженням «Слов'янських старожитностей» став курс слов'янських літератур, в якому вчений розглядав слов'янські літературні надбання у зв'язку з історичними долями народів та етапами політичного розвитку Європи.

Загальноуніверситетський славістичний ухил проявився і в науковій діяльності П. К. Бруна, який написав дві статті (1877–1878), присвячені останнім століттям існування середньовічної Болгарії. Хоча вони вийшли майже водночас із докторською дисертацією Ф. І. Успенського, присвяченою Другому Болгарському царству, але й методологічно, й хронологічно продовжили праці вже померлого В. І. Григоровича.

Згадана докторська дисертація Ф. І. Успенського «Утворення Другого Болгарського царства»³⁹⁸, видана 1879 року, стала одною з найбільш визначних подій одеського історичного слов'янознавства. В ній автор розглянув історичні умови появи нової середньовічної болгарської держави. Певну критику і сучасних Ф. І. Успенському рецензентів, і істориків ХХ–ХХІ століття викликала структура роботи: два непропорційні за обсягом розділи. В першому розглянуто становище Болгарських земель під візантійським пануванням. Використання широкого кола джерел, в першу чергу візантійських, дозволило вченому здійснити вдалу спробу опису Болгарії ХІ–ХІІ століття. Другий розділ складається з декількох частин, які цілком слушно могли бути окремими розділами. Скоріш за все це редакторський недоробок, свідоцтво авторського прагнення якнайскоріше видати книжку, враховуючи політичний момент, пов'язаний зі зміною політики Росії в Болгарії. Але головне — праця Ф. І. Успенського стала першою монографією узагальнюючого характеру в європейській історіографії, показом болгарських подій в широкому міжнародному контексті середньовіччя, побудованим на міцній джерелознавчій базі. Недаремно вона виявилася одною з перших праць одеських істориків, вшанованих Уваровською премією.

Загалом заслугою Ф. І. Успенського, за визначенням вчених ХХ століття, є вперше поставлене та науково обґрунтоване положення про всебічний та глибокий вплив слов'янства на візантійську державу, введення в науковий обіг теорії про значення

³⁹⁵ Григорович В. И. Собрание сочинений. — Одесса, 1916.

³⁹⁶ Демин О. Б. К истории изучения древней и средневековой истории Северного Причерноморья (по материалам работ В. И. Григоровича) // Проблемы истории та археологии давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 59–60.

³⁹⁷ Григорович В. И. Славянские древности. Лекции. — Варшава, 1882.

³⁹⁸ Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства. — Одесса, 1879.

слов'янського елементу в соціально-економічному житті Візантії, закріплення у світовій історіографії думки про те, що без вивчення греко-слов'янського світу події європейського середньовіччя набувають викривленого бачення³⁹⁹.

Послідовником В. І. Григоровича й Ф. І. Успенського на ниві болгаристики став М. Г. Попруженко⁴⁰⁰, учень Ф. І. Успенського та О. О. Кочубинського. Його інтереси схилилися в бік історії; незважаючи на захист магістерської дисертації «З історії літературної діяльності в Сербії XV ст.» (1894), сербіста-філолога з нього не вийшло. У другій половині 1890-х років М. Г. Попруженко вивчав текст болгарської пам'ятки «Синодик царя Бориса». Публікація цього джерела та захист в 1899 році докторської дисертації зробили його ім'я відомим в європейській історіографії. Науковій роботі перешкодила праця з 1896 року на посаді директора Одеської міської публічної бібліотеки. Найбільш відомі його публікації, присвячені Козьмі Пресвітеру та питанням болгарського відродження. Остання проблема спонукала вченого до нової для одеської славістики теми про місце Одеси в історії слов'янського світу⁴⁰¹.

Історія інших південнослов'янських народів була також представлена в працях викладачів ІНУ. Історії Сербії торкався в статті «Про участь сербів в наших загальних відносинах» В. І. Григорович⁴⁰². Середньовічною Сербією починав займатись М. Г. Попруженко, але скоро відійшов від цієї теми.

Найбільш значним науковим авторитетом в українських землях з історії середньовічної Хорватії, за визначенням сучасної історіографії, був історик права Ф. І. Леонтович⁴⁰³, професор кафедри історії руського права, який паралельно читав лекції по кафедрі слов'янського законодавства. Він одним із перших заклав підвалини історико-юридичної славістики в Російській імперії, що засвідчила докторська дисертація «Давнє хорвато-далматинське законодавство»⁴⁰⁴ (1868). Магістерська його дисертація, присвячена історії права середньовічної Литви і звернення до нової проблематики, не пов'язаної з попередньою, наочно демонструє урядову вимогу щодо славістичних пріоритетів колективу ІНУ. Взявши за основу джерела юридичного характеру (Винодольські закони, закони града Загреба, Полицький статут), використавши історико-правовий підхід та історико-порівняльний метод, вчений дійшов широких узагальнюючих висновків. На думку Ф. І. Леонтовича, державний устрій хорватів еволюціонував від демократичного громадського до феодально-аристократичного. Вчений обстоював визначальну роль громади в середньовічному хорватському суспільстві і наголошував, що його державні інститути і законодавство мали слов'янське походження, тоді як у науковій літературі з цього питання перебільшувався вплив венеціанців на хорватське право.

Історична полоністика в працях університетських викладачів була представлена не в «чистому» вигляді, а в плані відносин Польщі з сусідами. М. П. Смирнов та Ф. І. Леонтович писали про польсько-литовські стосунки, І. А. Линниченко та Ф. І. Успенський — про польсько-руські. Частково це пояснюється тим, що вони займали кафедри не спеціально слов'янського профілю, але одночасно, й відгукнулись на урядовий запит працювати в руслі закордонної славістики.

Польська складова праці М. П. Смирнова полягала в прискіпливому аналізі позицій різних соціальних сил польських земель напередодні Кревської унії, в роки правління Людовика І. Кожна з них — магнати, шляхта, духовенство займала «антисамо-

³⁹⁹ Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении // Византийский временник. — Т. 1 (26). — М., 1948. — С. 41, 53.

⁴⁰⁰ Дьомін О. Б., Мисечко А. І. Попруженко Михайло Георгійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 529–531.

⁴⁰¹ Попруженко М. Г. Участие Одессы в возрождении народа болгарского. — Одесса, 1912.

⁴⁰² Григорович В. И. Об участии сербов в наших общих отношениях // Григорович В. И. Собрание сочинений. — Одесса, 1916. — С. 424–448.

⁴⁰³ Музичко О. Є. Леонтович Федір Іванович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 15–23; Музичко О. Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність. — Одеса, 2005.

⁴⁰⁴ Леонтович Ф. И. Древнее Хорвато-далматинское законодательство // ЗИНУ. — Т. 1. — Одесса, 1868.

державні» позиції, прагнула до збереження та збільшення своїх привілеїв і свобод, намагалася поліпшити на свій розсуд відносини з Литвою. Соціальні поступки провідні польські верстви вже вирвали у Людовика I в ході прийняття Кошицьких привілеїв, що обмежили королівську владу та посилили роль магнатів і шляхти. Тому в Польщі гостро стояло питання майбутнього цих привілеїв, і вирішити це питання міг тільки наступний король. Ось чому, на думку М. П. Смирнова, сутність подальшого розвитку держави полягала в питанні наслідування корони і для цього була потрібна така несамотійна особа, як Ягайло. В цілому сучасна польська історіографія не суперечить такій трактовці, підтримуючи ідею історичної необхідності Кревської унії.

Так само, як і дисертація М. П. Смирнова, робота І. А. Линниченка «Взаємні відносини Русі й Польщі до початку XIV ст.» не була оцінена належним чином в історіографії. Між тим він вперше у російській історіографії визначив коло інтересів поляків відносно давньоруських земель IX–XII століття. І це були не тільки політичні зацікавленості. І. А. Линниченко представив обопільні зв'язки, в тому числі й у світлі шлюбних союзів, які висвітлені ним такою мірою, що сучасна історіографія майже нічого не доповнює. Він першим показав специфіку економічних, культурних і релігійних відносин між Польщею і Руссю та зазначив джерелознавчі складнощі їх вивчення. Майже таким і нині залишається рівень їх дослідження з-за відсутності нових джерел.

Ф. І. Леонтович та Ф. І. Успенський також епізодично звертались до подій польської історії. Якщо перший тільки проводив порівняння польського матеріалу з давньоруським, то другий у 1880-ті роки — роки його «наукової кризи», видав декілька публікацій з історії польсько-російських відносин кінця XVI — початку XVII століття, в тому числі й книжку «Як виникло і розвивалося в Росії Східне питання», де розглянув роль Польщі у міжнародних відносинах Центральної та Східної Європи XVI століття.

Історію інших західних слов'ян представляв О. О. Кочубинський⁴⁰⁵. Він закінчив Московський університет 1867 року зі званням кандидата по кафедрі російської історії. Вже тоді його вчителем був професор російської історії Н. О. Попов, знавець новітньої історії Сербії, який викладав також історію південних та західних слов'ян. Кандидатська робота Кочубинського була присвячена відносинам Петра I з південними слов'янами і румунами. З початком роботи в ІНУ (1871) його наукові інтереси змістились до історії західних слов'ян, — скоріш за все, не з власної ініціативи, а вимушено, у зв'язку з необхідністю заповнити прогалину в одеській славистиці (чехами в університеті ніхто не займався). Праці О. О. Кочубинського в сфері богемістики, або чеської історії, завершили створення повного циклу викладання мови та історії слов'янських країн в ІНУ.

Як засвідчила відомий історик славистики Л. П. Лаптева, мовознавчі роботи не були сильною стороною наукової творчості О. О. Кочубинського⁴⁰⁶, на відміну від його численних історичних праць. Взагалі новаторство вченого виявилось у зверненні до раніше не розроблених тем, у введенні в науковий обіг нових джерел. Вже його магістерська дисертація «Брати-подобой і чеські католики на початку XVII ст.» (1873) так і залишилась єдиною в російській історіографії працею подібної проблематики. Написана на підставі широкого кола середньовічних джерел, вона давала барвисту картину розвитку суспільного та церковного життя на чеських землях, починаючи від створення церкви Кирила та Мефодія в IX столітті та закінчуючи Білогорською битвою 1620 року. Аналізуючи події початку XVII століття, О. О. Кочубинський розглядав їх в світі «конфесійного» підходу, притаманного і європейській тогочасній історіографії. Для нього повстання в Празі 1618 року було «революцією», в якій сили протестантів виступили проти контрреформації католицької церкви.

⁴⁰⁵ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 252–266; Лаптева Л. П. Кочубинский Александр Александрович // Славяноведение в дореволюционной России. — С. 195–197; Баранник Л., Самойлов Ф. О. Кочубинский Олександр Олександрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 134–140.

⁴⁰⁶ Лаптева Л. П. Кочубинский Александр Александрович... — С. 196.

Робота О. О. Кочубинського «Граф Андрій Іванович Остерман і розділ Туреччини», опублікована в 1899 році, продовжила його попередні публікації 1870–1880-х років, присвячені політиці Росії у східному питанні. Написана на підставі архівних джерел, книжка подавала справу визволення балканських слов'ян як безкорисний захід царського уряду. Вона отримала Уваровську премію 1900 року. Завдяки цьому О. О. Кочубинський став єдиним в ІНУ вченим, який отримав дві найбільш престижні наукові премії Російської імперії (перша — за роботу з слов'янської історіографії 1890 року).

ІНУ, як один із провідних центрів російської славістики, був привабливим місцем роботи для багатьох провідних науковців-славистів Російської імперії. Однак, як правило, збіг несприятливих умов роботи та більш вигідних кар'єрних пропозицій змушували їх залишати Одесу. В 1897–1907 роках, після Московського університету в Одесі працював професор В. М. Істрін, згодом член-кореспондент Академії наук. В одеський період він займався історією культурних зв'язків південних слов'ян із Росією⁴⁰⁷. Також з Московського університету в 1898 році прийшов вже достатньо відомий спеціаліст — доктор слов'янознавства П. О. Лавров, що вже 1900 року переїхав до Санкт-Петербурга, зайнявши місце В. І. Ламанського (надалі став членом-кореспондентом, а потім і дійсним членом Академії наук). Але й за такий недовгий час він встиг опублікувати в Одесі декілька статей, присвячених історії та культурі югославських народів, чехів, болгар⁴⁰⁸. Ученем О. О. Кочубинського був майбутній академік Сербської академії наук С. М. Кульбакін — фахівець з давньослов'янських писемних джерел, який деякий час обіймав посаду доцента ІНУ. В цілому ж слависти університету, так само як і представники всесвітньої історії, продемонстрували методологічну еволюцію: відійшовши від позитивізму, вони наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття сповідували історико-культурницький напрям.

Візантиністика. Найбільш наочно особливості розвитку історичної науки в ІНУ представлені у візантиністичному. Загалом візантиністичне завдання займало специфічне місце серед наук Російської імперії. Незважаючи на те, що вивчення історії Візантії почалося в Західній Європі з кінця ХVІІІ століття, саме в Росії в середині ХІХ століття була висунута ідея, що дослідження візантійського світу повинно стати національним завданням. Політична заангажованість візантиністики та її бачення в російській науці як окремої дисципліни, але ближчої до славістики, ніж до медієвістики (характерна назва однієї з робіт 1871 року «Про історичне вивчення греко-слов'янського світу в Європі» В. І. Ламанського), визначало її місце серед університетських предметів. Внаслідок цього розвиток візантиністики в ІНУ певною мірою відбивав ті програмні урядові вимоги, які висувались до діяльності причорноморського університету Російської імперії.

Тенденція до вивчення історії Візантії складалася в українських землях ще в першій половині ХІХ століття. Ледь не найбільш помітно вона проглядала в Одесі, в працях Товариства історії і старожитностей (ОІТІС). Проте розквіт її пов'язаний із діяльністю викладачів ІНУ, яка перетворила Одесу на провідний осередок візантиністичного дослідження Російської імперії 1870–1890-х років та піднесла університетську історичну науку до європейського рівня. Разом з тим говорити про формування візантиністичної школи в ІНУ видається неправомірним, бо з початку ХХ століття традиції Ф. І. Успенського та Н. П. Кондакова практично ніхто не продовжив. Серед їхніх учнів — археолог Б. В. Фармаковський, мистецтвознавець Д. В. Айналов, Є. К. Редін, історик Риму Ф. С. Режабек, історик педагогіки А. Г. Готалов-Готліб. Відсутність учнів-візантиністів можна пояснити й великою конкуренцією вчених подібного профілю в Одесі в другій половині ХІХ століття, і практикою запрошення до ІНУ вже відомих фахівців, які недовго затримувалися тут, але не давали перспектив місцевим випускникам.

⁴⁰⁷ Мейзерська Т. С. Істрін Василь Михайлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 493–495.

⁴⁰⁸ Список трудов профессора П. А. Лаврова // Известия Академии наук. — 6-я серия. — № 17. — Пг., 1923.

Ознакою загального процесу автономізації наук у другій половині XIX століття було поєднання візантинознавчих та славістичних досліджень. Це наочно представлено в ІНУ. Подібна практика притаманна діяльності В. І. Григоровича одеського періоду. В літературі неодноразово зазначалося, що у нього «наукове слов'янознавство злилось в один потік із науковим візантинознавством»⁴⁰⁹. Отож не випадково його називали одним із перших російських візантиністів. Візантологічні здобутки В. І. Григоровича одеського періоду (а це півдесятка публікацій) заслуговують на увагу сучасної історіографії. В статтях «Історичні натяки про значення Херсону та його церкви в VIII, IX і X століттях» та «Як проявлялось відношення Константинопольської церкви до околішних північних народів, переважно до болгар на початку X століття» він підкреслив в першу чергу роль патріархату, виставляючи його як самостійну політичну та культурну силу. В другій зі статей він вмістив тексти чотирьох листів патріарха Миколи Містика до болгарського царя Симіона з метою підкреслити роль візантійського духовенства⁴¹⁰. В інших публікаціях він, продовживши попередню проблематику та спираючись на візантійські джерела, зосередився на вивченні візантійських церковних та державних впливів на розвиток християнства у слов'янських народів, візантійських реаліях регіону Чорного моря, діяльності Кирила та Мефодія.

Проте розквіт одеського візантинознавства пов'язаний із появою в Одесі випускника Санкт-Петербурзького університету Ф. І. Успенського⁴¹¹, майбутнього академіка, якого вважають одним з фундаторів російського візантинознавства. За 20 років його перебування в Одесі ІНУ перетворився на провідний центр російського візантинознавства. Лідерство Ф. І. Успенського обумовлювалося, по-перше, його активною науковою працею, значною кількістю високого рівня робіт, європейським визнанням. По-друге, він зміг об'єднати, згуртувати та спрямувати в єдине русло наукові візантинознавчі інтереси цілої групи одеських викладачів. Навколо нього в Одесі склався представницький гурток візантиністів: фахівець з візантійського мистецтва Н. П. Кондаков, відомий історик візантійської літератури О. І. Кірпічников, їхні учні й молодші колеги.

Двадцятирічна праця Ф. І. Успенського в ІНУ зробила з нього одного з провідних російських істориків. Саме з Одесою пов'язані численні дослідження вченого з історії Візантії та південнослов'янських держав. Його заслуги в розвитку візантинознавства наочно постають у порівнянні з роботами В. І. Григоровича. Ф. І. Успенський, представник молодого покоління істориків, став на шлях «обмирщення» візантійської історії, відмови від історико-релігійного бачення спадщини Візантії. В роботі «Нарис із історії візантійської освіченості» він замість канонічної боротьби показав протистояння філософсько-політичної думки, замість боротьби богословських шкіл — протистояння політичних угруповань навколо суспільно-політичної ідеології. Він першим з російських дослідників почав вивчати внутрішню історію Візантії, насамперед історію селянства та земельної власності. Ф. І. Успенський започаткував в російській історичній науці питання генезису й розвитку візантійського феодалізму та необхідності порівняльного вивчення соціально-економічної історії Західної Європи і Візантії⁴¹². Одним з перших в російській історіографії він почав досліджувати історію повсякденності

⁴⁰⁹ Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении... — С. 31.

⁴¹⁰ Григорович В. И. Исторические намеки о значении Херсона и его церкви в начале VIII, IX и X столетиях // Григорович В. И. Собрание сочинений. — Одесса, 1916. — С. 1–11; його ж: Как выражалось отношение Константинопольской церкви к окрестным народам и преимущественно к болгарам в начале X столетия // Там само. — С. 12–97.

⁴¹¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 200–202; Горянов Б. Т. Вказ. пр. — С. 29–108; Дьомін О. Б., Самойлов Ф. О. Успенський Федір Іванович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 301–303; Самойлов О. Ф., Самойлов Ф. О. Наукова та педагогічна діяльність професора Ф. І. Успенського в Імператорському Новоросійському університеті // ЗІФ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 358–365.

⁴¹² Горянов Б. Т. Вказ. пр. — С. 54–55, 82.

Візантії, особливо візантійського села, вбачаючи в буденності один з компонентів розвитку імперії.

Дослідження Ф. І. Успенського одеського періоду з аграрної історії та культури Візантії мали рівень сучасної йому західноєвропейської історіографії. Не втратили значення до нашого часу і ті його праці, в яких простежується специфіка візантійського феодалізму. Прагнення об'єктивно відтворити візантійське минуле ставить його монографії та статті до ряду кращих зразків позитивістської європейської історіографії. Більш того, вже в ІНУ Ф. І. Успенський вказав на правомірність визнання рівної міри впливу різних факторів на історичне життя, підкреслюючи, що не було країн, розвиток яких підпорядковувався би впливу одного чинника.

Литуаністика. Поряд із такими країнознавчими дисциплінами, як русистика, славістика, візантиністика, в ІНУ розвивались ще й нові дисципліни, тісно з ними пов'язані, які щойно заявили про себе: литуаністика та україністика. Вони не набули такого розмаху, як перші, дисциплінарний статус яких диктували урядові розпорядження. Специфіка цих наук, в першу чергу литуаністики, полягала в імплементації їх у вищу російську школу з подальшою науковою інституалізацією та визначалася їх історичною державницькою присутністю в контексті політичної історії, найбільш прийнятної на той час. Передувала литуаністика, зважаючи на політичну окремішність та історичну вагу Великого князівства Литовського.

У витоків одеської університетської литуаністики стояв професор М. П. Смирнов. За рахунок ІНУ він спеціально виїздив до Вільно для наукової роботи в тамтешніх архівах⁴¹³. В його магістерській та докторській дисертаціях політична історія Литви була одним з головних предметів дослідження. На підставі численних джерел він показав специфіку розвитку литовського суспільства XIV століття, довів безпідставність тверджень щодо державницького та політичного таланту князя Ягайла, вказав на місце Великого князівства Литовського в регіональному розкладі міжнародних відносин.

Литуаністика займала значне місце в науковій спадщині професора Ф. І. Леонтовича доодеського та післяодеського періодів. У 1863–1865 роках, напередодні відкриття ІНУ, він опублікував три значні роботи «Селяни південно-західної Росії по литовському праву XV–XVI ст.», «Історичне дослідження щодо прав литовсько-руських євреїв», «Руська правда і Литовський статут щодо нагальної необхідності включити литовське законодавство в коло історії руського права». В одеський період, займаючись зовсім іншими темами, вчений епізодично, в першу чергу у викладацькій діяльності, звертався до цієї теми. В курсі «Історія руського права» наприкінці 1860-х років він характеризував Велике князівство Литовське як федерацію литовсько-руських земель. В сукупності для нього литовсько-руська історія поставала складовою слов'янського світу⁴¹⁴.

Знавцем історії Литовської держави прийшов до ІНУ І. А. Линниченко. Як представник «державницької школи» він вказував на значення Великого князівства Литовського в історії Східної Європи. Литовську мову достатньо добре знав професор О. О. Кочубинський, в якого приватно вивчав її у роки студентства університетський славіст М. Г. Попруженко⁴¹⁵. Отож не випадково професор О. О. Кочубинський звертався до історичних питань литуаністики. В статтях 1890-х років «Литовська мова та наша старовина», «Територія доісторичної Литви» він розглянув історію слов'янсько-литовських контактів, їхній вплив на литовські племена, історичні та етнографічні аспекти життя литовського суспільства.

⁴¹³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 234. — Спр. 2576.

⁴¹⁴ Музичко О. Історик Федір Іванович Леонтович... — С. 104–195.

⁴¹⁵ Макміллан О. Д. М. Г. Попруженко: шлях від випускника до приват-доцента Новоросійського університету (1888–1891 рр.) // ЗІФ. — Вип. 19. — Одеса, 2008. — С. 449.

Україністика. В працях одеських істориків З. В. Першиної, П. М. Попової, О. Є. Музичка⁴¹⁶ розглянуті різні аспекти, в першу чергу персональні, розвитку україністики в Одесі та ІНУ, вказано на чинники її формування: вплив місцевих умов, загальна еволюція історичної науки Російської імперії, зв'язок зі школою В. Б. Антоновича та інших істориків українських земель. Проте в ІНУ українознавчі наукові екскурси з'явилися в дещо іншій атмосфері. В середині 1860-х років вирішальну роль зіграли наукознавчі обставини. Поява засад українознавства в працях викладачів ІНУ стала формально інституційною якраз у контексті розвитку литовської та польської політичної історії в рамках домінуючого в російській історичній науці політичного бачення історії. Тому початкова університетська україністика Одеси корінням своїм походить насамперед з литуаністики.

Із середини 1880-х років вплив литуаністики на формування університетської україністики суттєво послаблюється, натомість поглиблюються контакти з представниками широкого історичного загалу українських земель, в тому числі й школи В. Б. Антоновича, та проявляється вплив нових суспільних настроїв, пов'язаних із сплеском зацікавленості українською проблематикою. Вже в роботах професора кафедри руської історії М. П. Смирнова присутнє українознавче забарвлення. Так, буквально на перших сторінках своєї докторської дисертації він використав термін «Україна» та окреслив її географічні кордони аж до Очакова і Чорного моря. Крім того, широко вживаючи поняття «руський», він часто використовує його як синонім «українського», про що свідчать окремі приклади: Гедимін відбудовує Лідський замок руками руських, покликаних з Києва й Волині; Вітовт викликає руських ремісників із Луцька тощо⁴¹⁷.

Із розвитку університетського українознавства не випадає й публікація Г. І. Перетятковича 1888 року в працях археологічного з'їзду в Одесі — «Малоросіяни в Оренбурзькому краї при початку його заселення»⁴¹⁸, де вчений поряд з аналізом української народної колонізації розглядає роль козацтва. Як вказує сучасний одеський історик О. Є. Музичко, Г. І. Перетяткович ще за лицейських років так захопився лекціями М. П. Смирнова про Богдана Хмельницького, що навіть носив шаровари⁴¹⁹.

До української тематики долучився і П. К. Брун, який у другий том свого збірника «Чорномор'я» вмістив розвідку «Острів Хортиця. Історико-географічні замітки» та видав матеріали місії посланця імператора Рудольфа II Еріха Лясоти до запорожців.

Проте найбільш яскраво українознавчі тенденції представлені у викладацькій та науковій роботі професора О. І. Маркевича. У нього також проглядається литуаністичне коріння в університетських навчальних курсах з історії Русі, зокрема литовсько-польської доби. Так, О. І. Маркевич в 1883/84 навчальному році читав спецкурси «Історія Південно-Західної Русі з XIII по XV ст.» та «Історія Південно-Західної Русі до кінця XVIII ст.». Поряд із невеликими, але численними публікаціями інформаційного характеру, він в роботах «Марковичи» та «Південна Русь при Катерині II» концептуально розглянув питання взаємовідносин козацтва та російської влади другої половини XVIII століття, долю Гетьманщини та Нової Січі. Слідом за істориками О. Лазаревським та А. Скальковським він назвав рушійними силами змін, що проходили в обох частинах українських земель, як політику російського самодержавства, так і процес соці-

⁴¹⁶ Попова Т. М. Історія Південної України в працях вчених — членів Історико-філологічного товариства Новоросійського університету // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. — Ч. I. — Одеса, 1994. — С. 32–34; Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал (УІЖ). — К., 1994. — № 6. — С. 53–58; Музичко О. Є. Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці XIX — на початку XX ст. // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок. — Одеса, 2013. — С. 7–29.

⁴¹⁷ Смирнов М. П. Ягайло. — С. 1–2, 7.

⁴¹⁸ Перетяткович Н. И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения // Труды VI археологического съезда в Одессе. — Т. 2. — Одесса, 1888.

⁴¹⁹ Музичко О. Від українознавства до україністики... — С. 13.

альної диференціації українського суспільства, що вів до зближення інтересів старшини, українського і російського дворянства⁴²⁰.

Іншим значним представником українознавства в ІНУ був І. А. Линниченко. Різниця у витоках українознавчих робіт його та О. І. Маркевича наочно присутня вже в перші роки їхньої праці в Одесі. Тоді як другий звертався до історії українських земель, перший у 1884/85 навчальному році читав курс «Історія Литовсько-Руської держави». Праця в рамках політичної історії наклала відбиток і на сприйняття ним української складової Литовсько-Руської держави та її наступника — Московського царства.

Тільки підступитись та зробити перші кроки на шляху до українознавчої проблематики змогли молоді університетські науковці початку ХХ століття, в тому числі й учні І. А. Линниченка. В 1907–1908 роках приват-доцент університету О. С. Грушевський, молодший брат на той час львівського історика М. С. Грушевського, читав спецкурси з історії Росії часів Петра I та історії Київської Русі й Литовсько-Руської держави. Новаторство молодого викладача проявилось у введенні української мови в навчальний процес під час викладання останнього спецкурсу, що призвело до його відставки. П. Г. Клепацький — «аспірант» І. А. Линниченка 1911–1913 років — видав фактично перше ґрунтовне, надзвичайно ємне дослідження історії Київської землі литовського періоду⁴²¹.

Поєднав українознавчі лінії історичного дослідження І. А. Линниченка й О. І. Маркевича випускник ІНУ Є. О. Загоровський. По навчальній стежі він виступав як «аспірант» І. А. Линниченка, а по науковій — як спадкоємець О. І. Маркевича. В роботі «Взаємовідносини Запорозжя і російської урядової влади в часи Нової Січі», що видана в Одесі 1912 року, він пішов далі О. І. Маркевича стосовно відносин козацтва і російського уряду. Позначивши залежність Запорозжя від сусідів, він разом з тим персоніфікував негативну роль Росії в особі київського генерал-губернатора.

Торкнувся участі запорозьких козаків у складанні нового Уложення (зводу законів) Російської імперії ще один учень І. А. Линниченка — А. В. Флоровський, приват-доцент ІНУ з 1911 року⁴²².

Таким чином, українознавство в ІНУ починалося в рамках політичної історії Литовсько-Руської держави (М. П. Смирнов, І. А. Линниченко, О. С. Грушевський, П. Г. Клепацький) або в контексті історії переселенського руху та політики розширення меж Російської імперії (Г. І. Перетяткович, О. І. Маркевич, Є. О. Загоровський).

Краєзнавство. Місцева історія, або обласництво за тогочасною термінологією, мало в Одесі сталі традиції вже в першій половині ХІХ століття, насамперед в організаційних рамках ОІТІС та в діяльності окремих ентузіастів. Подібна спрямованість розвитку краєзнавства на той час була властива й іншим регіонам Російської імперії. Отож, краєзнавство як напрям історичних досліджень представлено в ІНУ насамперед як побічна справа окремих викладачів історико-філологічного факультету, часто пов'язана з їхньою роботою в інших установах.

Великі сподівання на можливість розгортання краєзнавчих пошуків у Новоросійському краї та в Одесі покладав вже В. І. Григорович. У збірці його праць одеського періоду є й декілька краєзнавчих публікацій, присвячених пам'яткам історії Півдня, починаючи від первісної доби і до середньовіччя. Разом з тим вчений багато зробив як організатор, висунув ряд проектів (зокрема щодо створення місцевого архіву), завершених пізніше. Його по праву можна назвати серед тих, хто закладав основи краєзнавства в Одесі.

⁴²⁰ Синявська О. О. Вказ. пр. — С. 24–25; Новікова Л. Роль одеського університетського осередку у розвитку історіографії українського козацтва у ХХ ст. // Історична україністика в Одеському університеті. — Одеса, 2013. — С. 32–34.

⁴²¹ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Т. 1: Литовский период. — Одесса, 1912; Музичко О. Є. Клепацький Павло Григорович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 164–166.

⁴²² Новікова Л. Роль одеського університетського осередку... — С. 34–36.

Значна роль у розвитку краєзнавства в ІНУ належить О. І. Маркевичу. Непересічне значення його постаті для усіх науковців Одеси полягає в тому, що він започаткував історію вивчення нашого університету⁴²³ як державної установи. Тому він неодноразово підкреслював, що мова йде про російський університет. На відміну від інших його монографій, університетська ювілейна книжка не втрачала свого наукового значення впродовж усього часу після видання. Крім того, вона стала тим містком, що наочно показав еволюцію О. І. Маркевича як дослідника в напрямку сприйняття традицій одеської регіоналістики. Але на відміну від попередників він, не обтяжений їхньою обласною тематикою, розпочав (і цілеспрямовано, і випадково) з різних позицій розробляти історію Новоросійського краю та безпосередньо Одеси. Наслідком були близько 100 публікацій з краєзнавчої проблематики⁴²⁴ — майже 25 % усього наукового доробку вченого. Проте й тут він зберігав певну сталість інтересів: значна частина публікацій присвячена історії місцевих державних і громадських установ.

Яскравим прикладом звернення до краєзнавчих питань був приват-доцент із 1884 року, екстраординарний професор кафедри російської словесності В. О. Яковлев⁴²⁵. Обраний 1883 року завідувачем Одеської міської публічної бібліотеки і водночас секретарем ОІТІС, він майже повністю зосередив свою наукову працю у царині історії Одеси, особливо ранніх її етапів.

Джерелознавство. В контексті спільного існування істориків і філологів у форматі історико-філологічного факультету розвивались дисципліни, які належать до спеціальних і допоміжних історичних дисциплін. Найбільшого розмаху набуло джерелознавство, що не в останню чергу було пов'язане із долученням російської історичної науки до «джерелознавчої революції», яка розгорнулася в Європі в середині XIX століття. В другій половині XIX — на початку XX століття усі джерела ділили на писемні та речові і вже звідси виводили класифікацію наук джерелознавчого спрямування. Сукупними із загальним джерелознавством були епіграфіка, археографія тощо, тобто науки, які потребували, крім доброго знання класичних мов, володіння спеціальними філологічними методами.

У зв'язку з появою численної кількості видань, різноманітних за характером та якістю джерел, почали публікуватися спеціальні джерелознавчі праці. Вони представлені як окремими публікаціями, так і фрагментами в роботах узагальнюючого характеру викладачів практично усіх кафедр. Із джерелознавчих статей 1870-х років, присвячених аналізу рукописів візантійського автора Нікити Акоміната, та слов'янських рукописів, що зберігалися у Великобританії, починав Ф. І. Успенський⁴²⁶.

У творчості І. А. Линниченка одною з найпомітніших стала брошура джерелознавчого характеру «Грамоти Галицького князя Льва и значення підроблених документів як історичних джерел». В ній він, окрім розгляду методики визначення автентичності історичних документів, наполягав, на відміну від М. С. Грушевського, на достовірності грамот князя Льва⁴²⁷.

Специфічне місце не тільки в університетському, а й у російському та європейському джерелознавстві займав Е. Р. фон Штерн. Займаючись археологією, він досліджував матеріальні джерела на предмет достовірності. Публікації вченого щодо підробок золотих, срібних, керамічних та мармурових виробів, розвінчання фальсифіка-

⁴²³ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие...

⁴²⁴ Попова Т. Н. А. И. Маркевич о Новороссийском крае // Воронцовский сборник. — Вып. 3. — Одесса, 2010. — С. 121–126.

⁴²⁵ Левченко Г. С. Яковлев Владимир Олексійович // Одеські історики. — Т. 1. — С. 463–465.

⁴²⁶ Успенский Ф. И. О рукописях истории Никиты Акомината в Парижской национальной библиотеке // ЖМНП. — 1877. — № 11.

⁴²⁷ Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка (1857–1926) у розвиток спеціальних історичних дисциплін у Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. // ЗІФ. — Вип. 18. — Одеса, 2007. — С. 227.

торів класичних старожитностей Північного Причорномор'я⁴²⁸ зробили його ім'я широко відомим у науковому світі.

Наприкінці XIX — початку XX століття значною фігурою в області античного джерелознавства був М. І. Мандес⁴²⁹. У ряді досліджень, виданих в Одесі, він, ставлячи проблему співвідношення «історії і традиції», виступав проти теорії «єдиного джерела», яка панувала тоді особливо серед німецьких істориків. Показова в цьому плані одна з його великих праць «Досвід історико-критичного коментаря до грецької історії Діодора. Ставлення Діодора до Геродота й Фукидіда» (1901).

Археографія. Археографічні публікації університетських викладачів із всесвітньої історії набули вельми широкого розмаху. Одним з перших до вивчення археографічних робіт, вже в 1866 році, вдався П. К. Брун. Ці видання відомі під назвами «подорожі», в першу чергу — європейців по європейських та азійських країнах: Гільберта де-Лануа, Івана Шільтбергера, Евлії Челебі, Еріха Лясоги. Всі публікації йшли в руслі головної наукової теми автора — історії чорноморського регіону в середні віки.

Паралельно з Ф. К. Бруном середньовічною італійською проблематикою займався професор В. Н. Юргевич⁴³⁰. 1866 року він захистив у ІНУ докторську дисертацію і зайняв кафедру римської словесності. Попри адміністративну зайнятість (був деканом історико-філологічного факультету в 1868–1871 роках, секретарем і віце-президентом ОІТІС), лекційне навантаження з давньоримської літератури і історії стародавнього Риму, він проявив себе науковцем історичного спрямування. Наукова доля В. Н. Юргевича, як і ряду інших формальних філологів за кафедральним принципом, уособлювала процеси автономізації науково-дисциплінарної номенклатури загального університетського історико-філологічного простору.

Заслуга В. Н. Юргевича полягала в становленні в університеті середньовічної італійської епіграфіки. В ряді статей 1860–1870-х років він проаналізував тексти написів, що походили з генуезьких міст Криму, продовживши роботу, розпочату в Одесі в першій половині XIX століття Н. Н. Мурзакевичем. В. Н. Юргевич і сам розшукав ряд написів, і зміг по-новому інтерпретувати вже відомі. Вчений висловив достатньо обґрунтовані думки стосовно часу будівництва укріплень Солдайї (Судак), Кафи (Феодосія), Чембало (Балаклава), закріплення генуезців в Криму і переліку генуезьких консулів. Він першим в Європі, раніш за італійців, видав статут 1449 року (1863), визначив специфіку функціонування віддалених генуезьких колоній в умовах занепаду влади Генуезької республіки в Причорномор'ї.

Долучився до археографії й О. О. Кочубинський, який видав середньовічні написи з Білгорода-Дністровського.

Значну роль в цілому відіграли університетські історики в розвитку російської археографії. Їх співробітництво з ОІТІС сприяло перетворенню цього товариства в один з провідних центрів археографії Російської імперії вже в 1860–1880-ті роки. А в 1890-ті та на початку XX століття, завдяки насамперед працям О. І. Маркевича, М. Г. Попруженка, О. В. Ристенка, археографія почала розглядатися у плані, наближеному до сучасного розуміння сутності цієї спеціальної історичної дисципліни⁴³¹.

Археографічна діяльність А. І. Линниченка в Одесі проявилася у двох напрямках: виданні раніш виявленого ним матеріалу та введенні у науковий обіг джерел, що зна-

⁴²⁸ Штерн Э. Р. О подделке классических древностей на юге России // ЖМНП. — 1896. — № 12; його ж: О новейших подделках в области керамики на Юге России // ЗИООИД. — Т. XX. — Одесса, 1897. — С. 37–41; його ж: О новом способе фальсификации в серебре и мраморе // ЗИООИД. — Т. XXVI. — Одесса, 1906. — С. 14–24.

⁴²⁹ Березін С. С., Избаш Т. О. Мандес Михайло Ілліч // ПОНУ. — Т. 3. — С. 299–301.

⁴³⁰ Мартиненко А. І., Охотніков С. Б. Юргевич Владислав Норбертович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 472–474.

⁴³¹ Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. — Одеса, 2002. — С. 305, 320, 338.

ходились в Одесі⁴³². Зокрема він опублікував два листи Фрідріха II до Катерини II із зібрання Л. І. Куріс. На відміну від ряду попередніх публікацій ця мала солідну передмову та належний археографічний супровід⁴³³.

Таким чином, джерельне забезпечення історичного пошуку, питання джерелознавства, археографії та епіграфіки були невід'ємною частиною розвитку історичної науки в ІНУ. Вони представлені в працях практично усіх викладачів історичних кафедр.

Археологія. Розвиток університетської археології в Російській імперії, і зокрема в ІНУ, визначався насамперед організаційними і науковими чинниками. Тривалий час як у Європі, так і в Росії археологія була справою колекціонерів та ентузіастів і лише згодом перейшла до відання товариств, музеїв та з'їздів. Саме в їхньому середовищі археологія стала оформлюватися в науку джерелознавчого спрямування, яка вивчала переважно речові джерела. В кінці XIX століття під археологією розуміли комплекс дисциплін, що включав палеографію, епіграфіку, дипломатику, сфрагістику, геральдику, нумізматику, генеалогію, гліптологию, метрологію, старожитності побуту і старожитності мистецтва. Це призвело до усвідомлення великої значимості археології для історичної науки.

Внаслідок такого становища археології її вивчення в університетах було зосереджено на кафедрі теорії та історії витончених мистецтв і кафедральному кабінеті образотворчих мистецтв. Проте внаслідок відсутності відповідних кадрів в ІНУ, як і в інших провінційних університетах, кафедра тривалий час була вакантною. Кабінетом при кафедрі опікувався професор кафедри грецької словесності Ф. А. Струве⁴³⁴, колишній професор Казанського університету, який паралельно викладав курси античних старожитностей та історію грецької колонізації. Він працював в університеті з 1865 року до вимушеного від'їзду до Санкт-Петербурга 1870 року. Всі його публікації одеського періоду носять історичне спрямування й присвячені археології та епіграфіці Північного Причорномор'я. Крім того, Ф. А. Струве одним з перших вчених ІНУ в 1866 році здійснив археологічні розвідки в Аккермані. Повернувшись в 1868 році з-за кордону, куди його відрядили придбати експонати для університетського музею, він видав звіт, в якому окреслив перспективи розвитку археології в Одесі⁴³⁵, плануючи зосередитись на археологічних дослідженнях античних пам'яток чорноморського узбережжя.

До археології долучився і славіст В. І. Григорович, який, з одного боку, здійснив спеціальні археологічні розвідки берегів Дністра та північного узбережжя Чорного моря, а з другого — приймав участь в роботі перших трьох археологічних з'їздів, що відбулися в Москві, Санкт-Петербурзі та Києві⁴³⁶.

Перебування в Одесі з 1870 по 1888 рік зіграло значну роль у науковому становленні майбутнього академіка Н. П. Кондакова⁴³⁷ як вченого світового рівня. 1870 року він був обраний доцентом по кафедрі теорії та історії витончених мистецтв. Докторська дисертація «Історія візантійського мистецтва та іконографії по мініатюрах грецьких рукописів» (1876) вже стала серйозним досягненням європейської науки. Він здійснив ряд важливих експедицій по Середземномор'ю, відкрив нові матеріали, дослідив багато пам'яток епохи раннього християнства, ввів у мистецтвознавство порівняльно-історичний метод дослідження. Ряд положень Н. П. Кондакова в галузі візантійського та давньослов'янського мистецтва було прийнято європейською нау-

⁴³² Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка... — С. 227–228.

⁴³³ Линниченко И. Два письма Фридриха II. — Одесса, 1914.

⁴³⁴ Березін С. Є., Ізбаш Т. О. Струве Федір Аристович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 185–187.

⁴³⁵ Струве Ф. А. Путевые заметки. Отчет ординарного профессора Ф. А. Струве о командировке его в Афины, Рим, Париж и Германию // ЗИНУ. — Т. 3. — Вып. 2–6. — Одесса, 1869. — С. 463–516.

⁴³⁶ Григорович В. И. Собрание сочинений. — С. 193–201, 239–242, 286–297, 304–355.

⁴³⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 302–305; Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России. — М., 1985; Радзиховська О. О. Кондаков Никодим Павлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 97–101.

кою. Його наступником на кафедрі став О. А. Павловський⁴³⁸, який також не цурався археологічної проблематики.

О. О. Кочубинський разом Ф. К. Бруном і В. К. Юргевичем продовжили в університеті археологію античної та середньовічної Тіри (Білгород-Дністровський). Кожен з них здійснив декілька археологічних розвідок берегів Дністра і місцевої фортеці.

Цілу епоху в археології півдня склала діяльність професора ІНУ, головного хранителя музею Е. Р. фон Штерна⁴³⁹. Він опублікував в Росії та за кордоном понад 250 робіт з археології, історії стародавньої Греції та Риму, які отримали міжнародне визнання. 1911 року він, після наполегливих запрошень, очолив кафедру стародавньої історії в університеті міста Галле (Німеччина).

Археологія представлена і в науковій спадщині І. А. Линниченка. Ще під час перебування у Москві він прилучився до археологічних розкопок, почав приймати участь в археологічних з'їздах. В ІНУ він зберіг потяг до археології, друкованим словом підтримував дослідження трипільської культури.

Є. П. Трифільєв прибув із Харківського університету як фахівець зі слов'яно-російської археології, що вже проводив експедиції, фінансовані Московським археологічним товариством, та доповідав про результати на археологічних з'їздах. Однак в Одесі його діяльність в цьому напрямі звелася до завідування археологічним музеєм історико-філологічного факультету⁴⁴⁰.

Традиції використання нумізматичного матеріалу були закладені в Одесі з перших років її існування. Проте вони мали характер скоріш прикладний, колекційний. В працях викладачів ІНУ нумізматика стає допоміжною історичною дисципліною, що сприяє вирішенню важливих історичних питань. Предметом вивчення університетських істориків Ф. А. Струве, П. П. Кондакова, В. Н. Юргевича, О. О. Кочубинського стали монети античних міст Північного Причорномор'я, особливо Тіри⁴⁴¹, які були взагалі рідкісними знахідками, а крім того допомогли вирішити актуальне у другій половині XIX століття питання місцезнаходження античної Тіри. Нумізматичну колекцію ОІТІС описав П. К. Брун. До нумізматичного матеріалу зверталися й інші дослідники античного світу. Так, В. І. Модестов вважав монети цінними пам'ятками римської історії часів царів.

З ім'ям В. Н. Юргевича пов'язане становлення в університеті ще одного наукового джерелознавчого напрямку, достатньо традиційного для одеських вчених — середньовічної нумізматики. Врахувавши відсутність зразків кримських генуезьких монет в європейських колекціях та публікаціях, він проаналізував екземпляри, що знаходилися в зібранні музею ОІТІС, та спробував встановити час існування генуезького монетного двору в Кафі. Епізодично до нумізматичних джерел зверталися Ф. І. Успенський — для візантійської історії та О. О. Кочубинський — для вивчення середньовічного Аккерману.

Історіографія. Становлення історіографії в ІНУ охоплює другу половину XIX — початок XX століття. Спочатку вивчення йшло в рамках загальних і спеціальних теоретичних та методологічних історичних курсів, а згодом втілювалося у розробку самостійних, суто історіографічних курсів, які читалися в ІНУ в перші десятиріччя XX століття. Історія історичної науки також знайшла розвиток у формі статей, промов, рецензій, ювілейних публікацій та некрологів, які в сукупності мали характер наукового аналізу проблеми або творчості вченого і визначення його внеску в історичну науку.

⁴³⁸ Самойлов Ф. О. Павловський Олексій Андрійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 436–437.

⁴³⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 299–300; Избаш Т. О., Новікова Л. В. Штерн Ернест Романович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 441–444; Березин С. Е. Э. Р. фон Штерн и постановка преподавания всеобщей истории в Новороссийском университете // Воронцовский сборник. — Вып. 5. — Одесса, 2012. — С. 5–13.

⁴⁴⁰ Новікова Л. В., Попова Т. М. Трифільєв Євген Парфенович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 272–273.

⁴⁴¹ Булатович С. А. Антична нумізматика в Одеському (Новоросійському) університеті // ЗІФ. — Вип. 17. — Одеса, 2006. — С. 54–56.

На думку сучасного дослідника Т. М. Попової, історіографічні дослідження того часу являли собою праці з проблемної історіографії, біоісторіографії, питань історії й теорії історичної науки, історії наукових товариств і установ⁴⁴². Формально проблемна історіографія почала розроблятися вже в другій половині 1860-х років О. Г. Брікнером, але його від'їзд перервав започаткований процес.

Та все ж відповідно до цієї класифікації в ІНУ раніш та повніш за все у науковому плані почали розроблятися питання історії слов'янознавства. Так, найбільш цінними в творчій спадщині О. О. Кочубинського, за визначенням Л. П. Лаптевої, залишаються праці з історії слов'янознавства⁴⁴³. Фактично він заклав підвалини російської історіографії слов'янознавства в цілому. Витоки звернення його до історіографії відносять до 1879 року, коли він в рецензії розглянув питання вивчення в Європі, зокрема в Німеччині та Росії, полабських слов'ян. Зазначивши, що загальною для обох історіографій є схильність до вивчення скоріше історичних питань, ніж філологічних, О. О. Кочубинський вказав на відмінності аналізу матеріалу вченими двох країн. Якщо німці підходили з великодержавних, націоналістичних поглядів на долю полабських слов'ян, то росіяни прагнули показати експансіоністський характер наступу Заходу і його трагічні наслідки для слов'янства. З 1882 року в «Записках Новоросійського університету» він продовжив публікацію матеріалів слов'янської історіографії, але ставив питання вже ширше, залучивши праці закордонних славістів і російських русистів. Всі ці напрацювання втілились у монографію «Початкові роки російського слов'янознавства», що з'явилась у 1887–1888 роках і була відзначена премією Макарія 1890 року.

В 1890-ті роки, поряд із написанням суто історичних праць, О. О. Кочубинський видав низку статей з історії славістики в контексті російських університетських перетворень другої третини XIX століття. В ці ж роки він опублікував значну кількість біоісторіографічних матеріалів про наукову діяльність визначних славістів П. Й. Шафарика, Ф. Міклошича, Я. Ф. Головацького, В. І. Григоровича, О. М. Бодяньського та ряду інших науковців. В результаті О. О. Кочубинський фактично став першим визначним науковцем ІНУ, чії наукові праці з питань історіографії всесвітньої історії отримали загальноросійське та європейське визнання.

Значне місце в розвитку університетської історіографії займають праці І. А. Линниченка. Вони мали певну особливість — розвиток історичної науки подавався через біографії істориків, що загалом було притаманне історіографії XIX століття⁴⁴⁴. Поряд з прижиттєвими нарисами про істориків він написав ряд біографій істориків попередніх часів. І якщо перші написані доволі обережно, то в других оцінки поглядів та праць істориків здебільшого вельми критичні. Так, він інкримінував деяким з них консервативність, застарілість та підгонку джерел під особисті теорії.

Однак, попри історіографічний доробок І. А. Линниченка, першим в ІНУ окремий курс російської історіографії почав читати Є. П. Трифільєв 1912 року,⁴⁴⁵ враховуючи те, що подібний курс він викладав у Харківському університеті.

Бібліографія. В другій половині XIX століття бібліографія розглядалася як основа будь-якого наукового дослідження, зокрема і в сфері історичної науки. В ІНУ історична бібліографія почалася 1867 року з публікації Ф. І. Леонтовича «Покажчик джерел та досліджень з історії слов'янського законодавства»⁴⁴⁶. Багата за змістом публікація не повністю відповідала вимогам бібліографії. До історичної бібліографії, що

⁴⁴² Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 49–50.

⁴⁴³ Лаптева Л. П. Кочубинский Александр Александрович // Славяноведение в дореволюционной России. — М., 1979. — С. 197.

⁴⁴⁴ Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка... — С. 229–231.

⁴⁴⁵ Попова Т. Н. Из истории Новороссийского университета: Е. Н. Трифилев. К 140-летию со дня рождения... — С. 42–62.

⁴⁴⁶ Леонтович В. И. Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств // ЖМНП. — 1867. — № 8, 10.

мала своїм предметом вивчення окремишнього краю, сучасники відносили роботу В. І. Григоровича «Записка про посібники до вивчення південно-руської землі, що знаходяться у військово-вченому архіві Головного штабу»⁴⁴⁷. Дещо ширше розумів бібліографію О. І. Маркевич. Свою магістерську дисертацію він визначив як «історико-бібліографічний огляд», спецкурс назвав «Критико-бібліографічний нарис джерел та посібників при вивченні новітньої російської історії», а його метод викладання та наукового дослідження часто називали «бібліографічним»⁴⁴⁸.

В одному з класичних видів історична бібліографія представлена у підготовленому М. Г. Попруженком «Покажчику статей, вміщених в I—XXX томах «Записок Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей». Із цього досвіду професійних занять бібліотекознавством та лекційних занять з історії мови виросла бібліографія кирило-мефодієвського питання професора М. Г. Попруженка⁴⁴⁹.

Певну еволюцію стосовно значення бібліографії для історичної науки здійснив І. А. Линниченко, який ще на початку 1890-х років скептично висловився про значення бібліографії. Але вже в 1911 році він став одним із засновників та незмінним головою Одеського бібліографічного товариства. Більш того, тепер вже сам виступаючи проти закидів стосовно широкого трактування бібліографії, став наголошувати, що справа не у зовнішньому вигляді книжки, а у суті думок, вміщених в ній⁴⁵⁰.

Етнографія. Була представлена в ІНУ й етнографія. Зокрема В. І. Григорович перший звернувся до історії болгарської діаспори півдня Російської імперії. Це відбулося вимушено, бо його відправили в болгарські колонії по лінії Одеського навчального округу з інспекційною поїздкою; матеріали його звіту про результати перевірки шкіл в болгарських селах становлять і певний науковий доробок⁴⁵¹. В свою чергу О. О. Кочубинський опублікував «Матеріали для етнографії болгар», знайдені ним в архіві Одеського генерал-губернатора⁴⁵². Продовжив цей напрям М. Г. Попруженко, який почав публікацію документів з історії болгарських колоній в Росії.

Зацікавленість болгарською етнографією сприяла становленню етнографії гагаузів, як найближчих сусідів болгар. Одним з перших в російській історичній науці і в ІНУ звернувся до вивчення гагаузів також В. І. Григорович. Так само, як і його колега П. К. Брун, він побіжно висловив думки щодо етногенезу гагаузького народу⁴⁵³.

На відміну від етнографії болгар і гагаузів, що не отримала продовження в діяльності викладачів ІНУ, етнографія українців набула доволі значних масштабів. Становлення української етнографії в університеті датоване 1880-ми роками і пов'язане насамперед із діяльністю О. І. Маркевича. Як підкреслив сучасний дослідник В. Г. Кушнір, попри невелику за обсягом етнографічну спадщину вченого, його доробок, особливо як етнографа-регіоналіста, надзвичайно вагомий⁴⁵⁴. Етнографічний аналіз народної культури українців (О. І. Маркевич вживав термін «малороси» згідно з етнографічною та географічною номенклатурою того часу) вчений пов'язував з історичним життям народу. Вивчаючи етнографію українців Одеси, він досліджував умови переселення українців до міст, вказував на специфіку народної української колонізації півден-

⁴⁴⁷ Григорович В. И. Записка о пособиях к изучению южнорусской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба. — Одесса, 1876.

⁴⁴⁸ Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 241.

⁴⁴⁹ Попруженко М. Г. Материалы для библиографии по Кирило-Мефодиевскому вопросу. — Одесса, 1912.

⁴⁵⁰ Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка... — С. 232.

⁴⁵¹ Дьомін О. Б. В. І. Григорович та розвиток освіти болгар півдня України // Наша школа. — Одеса, 1999. — № 2–3. — С. 147–149; Шабашов А. В. Етнологічна болгаристика в Одеському (Новоросійському) університеті: уроки і перспективи // ЗІФ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 36.

⁴⁵² Кочубинский А. Материалы для этнографии болгар // ЗООИД. — Т. 15. — Одесса, 1889. — С. 828–840.

⁴⁵³ Бошков В. М. Гагаузи в наукових дослідженнях учених Одеського (Новоросійського) університету // ЗНУ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 58–59.

⁴⁵⁴ Кушнір В. Г. Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О. І. Маркевича // ЗІФ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 29–30.

ного регіону Російської імперії. Особливо помітний внесок О. І. Маркевича у зібрання та оприлюднення фольклорних матеріалів українців Одеси: казок, пісень, загадок, календарної обрядовості. Через них він показував еволюцію традиційної народної культури в процесі трансформації українського селянина в мешканця російського, але багатонаціонального, міста.

Етнографія народів Кавказу та Поволжя представлена в роботах Ф. І. Леонтовича, присвячених праву кавказьких горців та калмиків⁴⁵⁵.

Церковна історія. Характерною ознакою історичної науки XIX століття була невизначеність із її структурою та співвідношенням між окремими частинами. Особливе місце в номенклатурі історичних дисциплін і кафедр в Російській імперії другої половини XIX — початку XX століття займали науки, що вивчали власну історію та окремі сторони або інституції життя усього суспільства. Провідними були церковна історія, історія філософії та історія права, інституційні права яких були підтвержені існуванням університетських кафедр.

За статутом 1863 року на факультеті була створена кафедра церковної історії. Її представники, разом з викладачами кафедри богослов'я, сприяли подальшому розвитку церковної історії та археології, що плідно розвивались в Одесі в попередні часи⁴⁵⁶. Першим на кафедрі почав працювати виконувач обов'язків ординарного професора В. М. Войтковський⁴⁵⁷. Він мав ще до Одеси публікації про становище церкви в Габсбурзькій імперії, але в ІНУ не видав нічого з церковної історії і в 1888 році перейшов на кафедру богослов'я.

Однією з найбільш значних фігур в галузі церковно-археологічної та церковно-історичної науки в Російській імперії останнього десятиріччя XIX століття був професор кафедри церковної археології Казанської духовної академії М. Ф. Красносельцев⁴⁵⁸. Приїхавши в Одесу 1889 року, він практично щороку здійснював наукові відрядження на Схід, головним чином до Константинополя і Афін, для збирання матеріалу. Роботи з історії християнського храму, ранньохристиянського мистецтва принесли йому славу знавця християнських старожитностей. В Одесі він не встиг розгорнути широкомасштабну наукову роботу, але залишив концептуальне бачення місця археологічних джерел у церковній історії⁴⁵⁹.

На початку XX століття історіографію та історію християнської церкви читав О. П. Доброклонський⁴⁶⁰ — останній професор кафедри церковної історії ІНУ, декан історико-філологічного факультету, ректор університету, згодом професор Белградського університету. Впродовж усього одеського періоду він працював над докторською дисертацією, присвяченою одній з визначних постатей в історії церкви Візантійської імперії — Феодору Студійському.

Певний внесок у розвиток церковної історії зробили й представники інших кафедр, що мали відношення до церкви: кафедри богослов'я та кафедри канонічного права. Репутацію одного з кращих знавців канонічного права в Росії здобув професор О. С. Павлов⁴⁶¹ в період перебування в Одесі в 1870–1975 роках. Його робота «Історич-

⁴⁵⁵ Ангабадзе Ю. Д. Этнографические сюжеты в творчестве Ф. И. Леонтовича // Советская этнография. — М., 1984. — № 4. — С. 81–91.

⁴⁵⁶ Дьомін О. Б. Церковне краєзнавство та церковна археологія в Одесі (XIX — початок XX ст.) // Історичне краєзнавство і культура. — Ч. 1. — Харків, 1997. — С. 59–62.

⁴⁵⁷ Бачинська О. А., Бевзюк Н. П., Данилова Є. С. Войтковський Василь Миронович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 267–270.

⁴⁵⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 211–213; Сминтина О. В. Красносельцев Микола Хомич // ПОНУ. — Т. 3. — С. 147–151.

⁴⁵⁹ Красносельцев Н. Ф. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории. — Одесса, 1889.

⁴⁶⁰ Мирошниченко В. О. Доброклонський Олександр Павлович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 60–65.

⁴⁶¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 551–556; Фіннов А. В. Павлов Олексій Степанович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 427–429.

ний досвід секуляризації церковних земель в Росії»⁴⁶² спиралася на значну кількість джерел. А всього він надрукував за цей час близько десяти великих за обсягом робіт, в основі яких лежать дослідження грецьких і давньоруських християнських рукописів. В сукупності вони просували вперед церковну історію Візантійської і Московської держав. А. С. Павлов був обраний членом-кореспондентом Академії наук і незабаром виїхав до Московського університету.

Чимало зробив для історичної науки ще один професор канонічного права — О. І. Алмазов⁴⁶³. Він, на підставі візантійських, слов'янських та давньоруських текстів досліджував різні аспекти історії церкви X–XIX століття.

Допоміжною історичною дисципліною до церковної історії виступала агіографія (вивчення життя святих). У витоків агіографії в ІНУ стояв І. С. Некрасов⁴⁶⁴, професор кафедри російської словесності, згодом ректор університету. В його науковій спадщині цей напрям представлений публікаціями історико-літературного характеру «Зародження національної літератури в Північній Русі» та «Досвід історико-літературного дослідження про походження давньоруського Домострою»⁴⁶⁵. На противагу В. О. Ключевському він відстоював думку, що найбільш достовірні історичні літературні пам'ятки із життями святих написані народною мовою. Сучасна наука підтвердила його думку. Тому роботи І. С. Некрасова з давньоруської агіографії, опубліковані в 1860–1870-ті роки, зберегли наукову цінність і до теперішнього часу.

Науковим спадкоємцем І. С. Некрасова став учень В. М. Істріна — професор О. В. Ристенко⁴⁶⁶. Він досліджував візантійські та давньоруські тексти житій святих Георгія та Нифонта. Проведений ним порівняльний аналіз рукописів та їх видання дозволяє говорити про нього як про агіографа, візантиніста і археографа. Підготована до друку в 1915 році монографія у двох томах не була видана за життя О. В. Ристенка, проте наукова цінність цієї праці виявилася настільки високою, що її опублікувала в 1928 році Одеська центральна наукова бібліотека⁴⁶⁷.

Економічна історія. Потяг до економічної історії виявили першими представники кафедри політичної економіки та статистики. Першою історичною монографією професури ІНУ стала докторська дисертація «Рабська обробка землі», захищена в 1869 році в Одесі випускником Рішельєвського ліцею М. М. Вольським⁴⁶⁸. Перевага її полягала в наявності широких історичних паралелей. Приділивши досить багато місця характеристиці плантаційного рабства в Америці XIX століття, тобто новітньої історії Сполучених Штатів Америки, автор монографії по суті заклав також і основи американістики в Одесі.

Практично водночас із відкриттям ІНУ до Одеси переселився випускник Київського університету магістр фінансового права І. І. Патлаєвський⁴⁶⁹. Його магістерська дисертація «Грошовий ринок в Росії з 1700 по 1762 р.» та докторська дисертація «Теорія грошового обігу Рікардо та його послідовників» написані більше в історико-

⁴⁶² Павлов А. С. Исторический очерк секуляризации церковных земель в России // ЗИНУ. — Т. 7. — Одесса, 1871. — С. 1–167.

⁴⁶³ Кудінова Л. Ю. Алмазов Олександр Іванович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 23–25.

⁴⁶⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 223–225; Александров О. В. Некрасов Иван Степанович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 36–38.

⁴⁶⁵ Некрасов И. С. Зарождение национальной литературы в Северной Руси // ЗИНУ. — 1870. — Т. 4. — С. 1–173; його ж: Опыт историко-литературного исследования о происхождении древнерусского Домостроя. — М., 1873.

⁴⁶⁶ Ходова К. И. Ристенко Александр Васильевич // Славяноведение в дореволюционной России. — С. 297; Александров О. В. Ристенко Александр Васильевич // ПОНУ. — Т. 4. — С. 27–29; Хмарський В. М. Ристенко Александр Васильевич // Одеські історики. — Т. 1. — С. 319–320.

⁴⁶⁷ Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови / підгот. до друку О. В. Ристенко. — Одеса, 1928.

⁴⁶⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 546–547; Вольський Михайло Мартинович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 279.

⁴⁶⁹ Патлаєвський Інокентій Іустинович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 443–445.

економічному плані, ніж в юридичному. Ще один юрист, магістр римського права, згодом професор — К. М. Смирнов⁴⁷⁰ займався історією банків і банківських депозитів Давнього Риму.

Історія міжнародних відносин. Як окрема наука формувалася на перетині історичної науки та міжнародного права. В другій половині XIX — на початку XX століття історики, як правило, досліджували дипломатичні відносини та прив'язували їх до політичної історії. Однак інколи виникали суперечливі ситуації щодо віднесення роботи чи до історії, чи до міжнародного права. Так, магістерська дисертація Є. М. Щепкіна «Російсько-австрійський союз під час Семирічної війни 1746–1758 рр.» в Московському університеті спочатку була кваліфікована як робота з міжнародного права⁴⁷¹. Проте значна частина істориків, що працювали у жанрі політичної історії, — як русисти М. П. Смирнов, І. А. Линниченко, так і медієвісти та новісти О. Г. Брікнер, Ф. І. Успенський, О. С. Трачевський, Є. М. Щепкін, — активно розробляли різні аспекти міжнародної політики XII — початку XIX століття.

Таким чином, у науковому доробку вчених ІНУ російська історія представлена працями М. П. Смирнова, Г. І. Перетятковича, І. С. Некрасова, Ф. І. Успенського, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, Є. П. Трифільєва, Є. М. Щепкіна, А. В. Флоровського; історія античності — В. Н. Юргевича, В. І. Модестова, О. В. Нікитського, Ф. С. Режабека, Б. В. Варнеке, П. М. Біцилли; історія середніх віків — П. К. Бруна, К. О. Кузнецова, В. Е. Крусмана, П. М. Біцилли; нова історія — О. Г. Брікнера, О. С. Трачевського, Г. Е. Афанасьєва, Р. Ю. Віппера, П. М. Ардашева, Є. М. Щепкіна; історія слов'ян — В. І. Григоровича, М. П. Смирнова, Ф. І. Леонтовича, Ф. І. Успенського, Н. П. Кондакова, О. О. Кочубинського, М. Г. Попруженка, В. М. Істріна, І. А. Линниченка; візантиністика — Ф. І. Успенського, Н. П. Кондакова, В. М. Істріна, О. І. Алмазова, О. П. Доброклонського; литuanістика — М. П. Смирнова, Ф. І. Леонтовича, І. А. Линниченка, О. О. Кочубинського; україністика — М. П. Смирнова, Г. І. Перетятковича, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, О. С. Грушевського, П. Г. Клепацького, Є. О. Загорівського; історія церкви — М. Ф. Красносельцева, О. С. Павлова, О. П. Доброклонського, О. М. Клітіна; історіографія — О. Г. Брікнера, О. О. Кочубинського, М. Ф. Красносельцева, І. А. Линниченка, О. І. Маркевича, Є. П. Трифільєва; історія мистецтва — Н. П. Кондакова, О. А. Павловського; археологія — В. І. Григоровича, Ф. А. Струве, Н. П. Кондакова, М. Ф. Красносельцева, Е. Р. фон Штерна, І. А. Линниченка, Є. П. Трифільєва; історична географія — П. К. Бруна, В. І. Григоровича; етнографія — В. І. Григоровича, Ф. І. Леонтовича, О. І. Маркевича, М. Г. Попруженка; нумізматики — Ф. А. Струве, Ф. І. Успенського, П. К. Бруна, В. Н. Юргевича, О. О. Кочубинського; краєзнавство — В. І. Григоровича, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, В. О. Яковлева, В. К. Надлера; історична бібліографія — Ф. І. Леонтовича, І. А. Линниченка, М. Г. Попруженка; історія міжнародних відносин — В. І. Григоровича, М. П. Смирнова, О. Г. Брікнера, Ф. І. Успенського, О. О. Кочубинського, О. С. Трачевського, І. А. Линниченка, Є. М. Щепкіна; економічна історія — М. М. Вольського, І. І. Патлаєвського, К. М. Смирнова.

Таким чином, історичні дисципліни в ІНУ поділялися на основні (російська, всесвітня, церковна історія, історія мистецтва), країнознавчі (славістика, візантиністика, литuanістика, україністика, краєзнавство), допоміжні (джерелознавство, історіографія, історична географія, археологія, етнографія, археографія, епіграфіка, нумізматики), спеціальні (історія міжнародних відносин, історія права, історія філософії, економічна історія). Фактично можна говорити про повний набір історичних дисциплін, відповідний рівню провідних європейських університетів. Разом з тим розвиток історичної науки в ІНУ наочно показує процеси диференціації наук та їх інституалізації в університетському просторі Російської імперії другої половини XIX — початку XX століття.

⁴⁷⁰ Прієшкіна О. Смирнов Костянтин Михайлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 137–138.

⁴⁷¹ Евгений Николаевич Щепкин (1860–1920). Биобиблиографический указатель / науч. ред. Т. Н. Попова. — Одесса, 1998. — С. 30.